

IZ HISTORIJE ODNOSA IZMEĐU VL. MAČEKA I DVORA U VRIJEME ŠESTOJANUARSKOG REŽIMA

(Odnosi do oktiroiranog Ustava od 3. IX 1931.)

Ljubo Boban

Predgovor

Ovaj prilog je prvi dio rada u kojem je dat pregled odnosa između Vl. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima. U drugom dijelu obrađuju se ti odnosi od Septembarskog ustava do smrti kralja Aleksandra. U trećem dijelu (ovaj dio objavljen je u *Zborniku* Historijskog instituta Slavonije, 3) obuhvaćeno je razdoblje od marseijskog atentata do petomajskih parlamentarnih izbora 1935. Razdobljem šestojanuarskog režima označeno je u ovom pregledu razdoblje od 6. januara 1929. do parlamentarnih izbora 1935, kao što je to inače ponekad uobičajeno u našoj historiografiji. Međutim, s razlogom se može postaviti pitanje o opravdanosti takve periodizacije. Ali bez obzira na otvoreni problem periodizacije šestojanuarskog režima, ima više razloga zbog kojih se razdoblje od 1929. do 1935. može označiti kao jedna kronološka cjelina u političkom razvitku građanske Jugoslavije. Utoliko postoji i opravdanje za takvo vremensko omeđivanje ovog rada.

Sadržaj koji je iznesen u spomenuta tri priloga prelazi u jednom smislu okvire određene u naslovu. Izneseno je više podataka i dodirnuo više pitanja, koji se zapravo ne tiču osnovnog problema određena u naslovu. Zadatak ovog rada nije u tome da se ulazi u razvoj hrvatskog pitanja u to vrijeme niti da se daje historija HSS u vrijeme šestojanuarskog režima, kao ni historijat politike dvora, mada je izneseno dosta podataka koji dodiruju sva ova pitanja. Odnos između Mačeka i dvora ne želi se postaviti kao problem Mačekovih osobnih odnosa s kraljem Aleksandrom. Taj se odnos želi prikazati kroz politiku dvora i Mačekov stav prema toj politici. Problemi se iznose u vidu pregleda tih odnosa, od događaja koji su prethodili kraljevom manifestu od 6. siječnja 1929. do petomajskih parlamentarnih izbora 1935, u njihovu kontinuitetu, uglavnom kronološki. Radi potpunijeg praćenja tih odnosa dati su i osnovni momenti u političkom razvoju šestojanuarskog režima. Paralelno s razvojem odnosa između Mačeka i dvora dati su i Mačekovi odnosi s vodstvima opozicionih stranaka, prvenstveno stranaka srbijanske opozicije. Ovo je učinjeno zato da bi se upotpunila predodžba o uvjetima u kojima se razvijaju odnosi između Mačeka i dvora, ali prije svega i zato, što su i vodstva stranaka srbijanske opozicije vrlo često svoju politiku prema opoziciji u Hrvatskoj podešavala prema politici dvora. Zato je Mačekov odnos s vodstvima opozicionih stranaka u Srbiji u izvjesnom pogledu sastavni dio odnosa između Mačeka i dvora u užem smislu.

Naslov rada namjerno nije označen kao problem odnosa između Mačeka i kralja Aleksandra, odnosno kneza Pavla, mada bi, na prvi pogled, i takav naslov bio isto tako opravdan kao i postojeći. U postojećem naslovu ne želi se otvarati pitanje, da li je zaista u formalnom ili stvarnom smislu postojao dvor u smislu dvorske kamarile, koja bi zajedno s kraljem Aleksandrom i knezom Pavlom određivala i vodila politiku. Taj problem treba da bude predmet zasebnih istraživanja. Ovim naslovom želi se izbjeći svođenje tih odnosa na lične odnose Mačeka i kralja Aleksandra (kneza Pavla), već se u prvi plan ističe dvor, čiju politiku vodi kralj Aleksandar, a nakon njegove smrti knez Pavle. Dosljedno tome, s razlogom bi se moglo umjesto Mačeka u naslov staviti vodstvo HSS. To nije učinjeno zbog toga, što u ovom razdoblju vodstvo ove stranke i ne djeluje zapravo kao neko konstituirano homogeno stranačko tijelo, koje bi vodilo stranačku politiku. S druge strane, među ličnostima užeg stranačkog vodstva nije bilo jedinstvenog stava o politici stranke u tom razdoblju. U radu se prvenstveno želi istaći ona orijentacija koju je zastupao Maček, kao stranački vođa i koja daje osnovno obilježje politici HSS.

Ako je s obzirom na broj dodirnutih pitanja ovaj prilog širi od postojećeg naslova, on je uži s obzirom na stepen uopćavanja u izlaganju ovog pitanja. Rad ima prvenstveno karakter faktografske rekonstrukcije odnosa između Mačeka i dvora u ovom razdoblju, potpune utoliko ukoliko je to dopuštala raspoloživa dokumentacija. Pokušaj uopćavanja ovih odnosa odveo bi do obaveze da se ulazi u ocjenu razvoja hrvatskog pitanja u odnosnom razdoblju, jer iza odnosa Mačeka i dvora leži zapravo suština tadašnje razvojne etape hrvatskog pitanja (kao i njegove suštine uopće), te samog šestojanuarskog režima. Takav širi zadatak kod sadašnjih saznanja o tim pitanjima bio bi očigledno nerealan a rezultati problematični. Zato ovaj pregled treba prvenstveno shvatiti kao prilog daljnjem izučavanju ove problematike i otvaranje puta za kompleksniju ocjenu šestojanuarskog režima i hrvatskog pitanja u tom razdoblju. Mnogi od ovdje iznesenih podataka vjerojatno će s vremenom biti upotpunjen, modificiran ili korigiran. To se može očekivati tim više kad se uzme u obzir da je u više slučajeva iskorištena dokumentacija koja već po svojoj provenijenciji upozorava na rezervu.

Uvod

U politici Hrvatske seljačke stranke u razdoblju od 1918—1929. mogu se razlikovati četiri etape. Do 1925, do sporazuma s Radikalnom strankom, HSS se nalazila u vanparlamentarnoj opoziciji i tražila radikalnu izmjenu državnog uređenja koje je bilo utemeljeno Prvodecembarskim aktom i sankcionirano Vidovdanskim ustavom. Od sporazuma s radikalima do početka 1927. stranka se nalazi na vlasti i svoju politiku vodi u okvirima Vidovdanskog ustava. Nakon razlaza s radikalima HSS prelazi u opoziciju, ali u parlamentarnim okvirima i još uvijek u okviru Vidovdanskog ustava. Koalicija sa Samostalnom demokratskom strankom nastala je upravo na liniji takve politike: u okviru parlamenta i Vidovdanskog ustava. Atentat u Skupštini (20. lip-

nja 1928) označio je početak kraja ove politike HSS. Stranka tog momenta, u okviru Seljačko-demokratske koalicije, prelazi u vanparlamentarnu opoziciju, ali zvanično vodi još uvijek svoju politiku u okviru Vidovdanskog ustava. SDK je nakon atentata tražila da vlada bude povjerena opoziciji ili da se formira neutralna vlada. U jednom i drugom slučaju vlada bi imala zadatak da sprovede skupštinske izbore, ali za zakonodavnu, a ne ustavotvornu skupštinu. Takav stav SDK je zvanično zadržala do 1. kolovoza 1928, kada je na sjednici poslaničkog kluba Koalicije formuliran zahtjev za reviziju Vidovdanskog ustava.¹ Tako se dan 1. kolovoza može označiti kao početak nove, četvrte etape u razvoju HSS u spomenutom razdoblju. Ova etapa nosi i u formalnom i u suštinskom pogledu neke bitne karakteristike politike HSS u prvoj etapi, do 1925. HSS se ponovo vraća na vanparlamentarnu opoziciju i traži radikalnu izmjenu državnog uređenja (reviziju Vidovdanskog ustava). U ovoj četvrtoj etapi HSS se ne vraća republikanizmu, koji je davao važno obilježje zvaničnoj politici stranke do 1925.

Razvoj političkih prilika u vezi s atentatom u Skupštini davao je poticaj za intezivniju politiku HSS, iz više razloga. Ubistvo u Skupštini djelovalo je na radikaliziranje raspoloženja u stranačkim redovima. U isto vrijeme i druge hrvatske političke grupacije u većoj ili manjoj mjeri približavaju se Hrvatskoj seljačkoj stranci i pružaju joj podršku u sukobu s Beogradom. To omogućava ovoj stranci da politiku prema Beogradu ne vodi isključivo sa užih stranačkih pozicija, već svojoj politici daje šire hrvatsko nacionalno obilježje. HSS dobija i veću podršku samostalnih demokrata u okviru SDK. Opozicija prema Beogradu narastala je i u drugim tzv. prečanskim krajevima. Sve je to omogućilo Hrvatskoj seljačkoj stranci da vodi radikalniju politiku prema Beogradu. Ali ovo radikaliziranje politike HSS imalo je ograničeno značenje i specifičan smjer. Glavna karakteristika ove politike očituje se prije svega u tome što HSS s više rezerve prilazi pitanju odnosa s Beogradom, tražeći punije i sigurnije garancije. U pogledu metoda radikaliziranja se manifestira više u verbalnom radikalizmu i radikaliziranju politike pasivnosti nego u radikaliziranju aktivne politike. Više okolnosti djelovalo je na to da se HSS ni u tim, za nju povoljnijim, okolnostima nije opredijelila za radikalnu aktivnu politiku sile. Te su okolnosti bile vanjskopoličke i unutrašnjepoličke.

Pri razmatranju unutrašnjepoličkih motiva takve orijentacije HSS treba u prvom redu istaći tradicionalnu Radićevu mirotvornu politiku, koja je postala bitni sastavni dio političkog programa ove stranke. Drugi bitan razlog proizlazi iz činjenice što bi se svako radikalnije aktivno razračunavanje s Beogradom zbivalo pod neuporedivo nepovoljnijim okolnostima za HSS koje su davale malo izgleda da se izbjegnju katastrofalnije posljedice i postignu bitniji uspjesi. I treći važan razlog je u tome što HSS ne bi pri takvoj politici mogla osigurati podršku svih onih političkih faktora koji su je podupirali u njenoj opozicionoj politici. Zbog svega toga su i pokušaji razmišljanja o nekim radikalnijim koracima bili samo sporadični i bez ozbiljnijeg značenja.

¹ Usp. Lj. Boban, Zagrebačke punktacije, Istorija XX veka, Zbornik radova IV, Beograd 1962, 311 i d.

U sukobu s Beogradom, vodstvo HSS nastojalo je da pridobije svjetsko javno mnijenje i dobije podršku zvaničnih faktora u pojedinim zemljama ili da bar oslabi podršku koju su ti faktori pružali kralju Aleksandru. U okviru ovih nastojanja bio je i put A. Trumbića u Beč, Pariz i London. Njegov zadatak bio je da zvanične krugove upozna sa situacijom u Jugoslaviji, odnosno između Zagreba i Beograda, zahtjevima i gledištima opozicije u Hrvatskoj, te da ispita raspoloženje tih krugova i pridobije ih za gledišta opozicije. S obzirom na tadašnji vanjskopolitički položaj Jugoslavije najznačajnije je bilo kako će na sva ta pitanja reagirati zvanični faktori Francuske i V. Britanije. Trumbić je u Parizu stekao utisak da se politika Beograda prema opoziciji u Hrvatskoj u mnogo čemu ne odobrava, ali su interesi francuske politike ipak diktirali da se pruža podrška Beogradu, uza sve prigovore koji su i otvoreno davani do znanja. U skladu s tim, opoziciji se preporučavala umjerenost, hladnokrvnost i oprez, naročito zbog vanjske opasnosti koja prijete od Italije. Kako se i u Parizu vjerovalo da se rješenje krize ne može naći u sporazumu s političkim strankama i unutar Skupštine, to se SDK upućivalo na direktni sporazum s kraljem, koga se isticalo kao jedinog autoritativnog arbitra. Još manje razumijevanja Trumbić je našao u Londonu. Britanska diplomacija zadovoljavala se samo ulogom posmatrača i izbjegavala da se miješa u unutrašnje odnose. Ukoliko je bila u pitanju Jugoslavija, britanska je diplomacija prvenstveno prepuštala Parizu.² Opozicija u Hrvatskoj morala je računati s tim da bi u ovoj situaciji kod svakog radikalnijeg sukoba s Beogradom imala protiv sebe Francusku i Britaniju, koje bi ili pomogle ili se ne bi suprotstavljale odlučnoj politici Beograda u Hrvatskoj. Ali ne samo da se nije moglo računati na podršku u eventualnom radikalnijem sukobu s Beogradom, već se ta podrška nije mogla osigurati ni u okviru politike pasiviteta. Sve spomenute okolnosti dovele su do toga da se HSS i nakon atentata u Skupštini orijentirala na umjerenu politiku vanparlamentarne opozicije, radikalnu samo na riječima i u pasivnosti.

Svoja gledišta o državnom uređenju, nakon atentata u Skupštini, vodstvo HSS nije dovoljno jasno preciziralo, tj. nije to učinilo na način koji ne bi izazivao dvoumljenje u pogledu konkretne forme državnog uređenja koju je tražilo vodstvo ove stranke. Jedno je ipak bilo jasno: da se traži radikalna izmjena postojećeg državnog uređenja, što bi trebalo da dovede do dovoljno jasno izraženog državnopravnog statusa Hrvatske u jugoslaveskom okviru. Politički razvoj nakon atentata stvorio je atmosferu u kojoj je HSS zauzela tako odlučan i u osnovnom pitanju državnog uređenja tako beskompromisan stav, da je on sličan onom stavu kakav je vodstvo ove stranke zauzimalo u razdoblju do 1925. Formalno, ishodišna tačka za javno iznošenje stavova o preuređenju države bila je rezolucija SDK od 1. kolovoza 1928. Međutim, ona je bila tako neodređena da je doista mogla služiti samo kao formalna polazna tačka. Predstavnici vodstva HSS iznijeli su u svojim javnim izjavama ili napisima čitav spektar shvaćanja o načinu i karakteru državnog preuređenja. Gotovo svaka takva izjava sadrži u sebi po neku nijansu, koju treba imati na umu, ako se pokuša kompleksnije shvatiti državnopravne koncepcije HSS.

² Detaljnije o Trumbićevoj misiji v. B. Krizman, Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature, *Historijski pregled*, 3/1962.

Teškoće se pojavljuju u pokušaju da se takve izjave, prvenstveno Mačekove, grupiraju po nekim čvrstijim i jasnijim kriterijima. Zato ćemo se ovdje ograničiti na to da se neke najvažnije izjave i stavovi izlože uglavnom kronološkim redom.

Na žalobnoj sjednici zastupničkog kluba SDK, 11. kolovoza 1928, Maček je, osvrćući se na programatske koncepcije S. Radića pored ostalog izjavio: »Jasno je jedno, da pojam slobodne Hrvatske isključuje mogućnosti zajednice, koja bi značila ograničenje njezine slobode u korist ma kojeg drugog člana zajednice, nego jedino u korist zajednice kao takove. Ali ni u korist državne zajednice ne može Hrvatska ograničiti svoje slobode preko granica, koje bi značile sužavanje prava slobodnoga Hrvatskoga naroda, da sam sobom upravlja kao ravnopravan član zajednice.«³ Mjesec dana kasnije, u govoru u Zaprešiću, osvrćući se na više gledišta koja postoje u političkim krugovima Beograda, Maček je zaključio u vezi s jednim od tih mišljenja: »Oni si jednostavno umišljaju — dobro: *Proširit ćemo oblasti. Dati ćemo im veći djelokrug*, umjesto četiri oblasti bit će jedna itd., a Hrvatska će se smiriti i srediti. Kad tako misle, *ljuto se varaju*. Danas je stvar došla do toga, da je hrvatski seljački narod odlučio voditi borbu do kraja, do pune svoje pobjede.

Kažem otvoreno, ne idemo za tim da rušimo državu, ne idemo izvan državnih granica, ali unutar granica ove države mora biti *Hrvat jedini gospodar na hrvatskom teritoriju*. Mora imati svoj Sabor, svoju vladu, ali i u svim ostalim poslovima, koji ostanu u državi zajednički, mora biti *zagaran-tirana puna ravnopravnost*, a ne da manjina vlada nad većinom, kao ovih zadnjih 10 godina.«⁴

³ Mirko Glojnarčić, Vođa govori, Zagreb 1936, 57; Narodni val, br. 186, 12. VIII 1928.

⁴ Narodni val, br. 209, 11. IX 1928; Politika, br. 7313, 10. IX 1928. U spomenutoj zbirki Mačekovih izjava tekst je ponešto različit, što je vjerojatno namjerno učinjeno radi trenutnih političkih motiva u vrijeme kada je ova zbirka štampana. Kod Glojnarčića ova Mačekova izjava glasi: »Oni zamišljaju rješenje jednostavno i glatko. Oni kažu: stvorit ćemo velike oblasti, tako da ih bude četiri i Hrvati će se zadovoljiti. Kada tako misle, onda im moramo kazati, da se ljuto varaju. Danas je jedinstvo došlo dotle, da je hrvatski seljački narod odlučio voditi borbu do kraja i do svoje potpune pobjede. Jest, ja kažem otvoreno, mi ne idemo da rušimo državu, mi ne idemo izvan granica, ali unutar granica mora Hrvatski narod biti jedini gospodar na svom teritoriju. On mora biti svoj gospodar u svojoj kući i na svom tlu mora imati svoj sabor i svoju vladu.

Imati ćemo zajedničke poslove, ali u tim poslovima mora biti zagaran-tirano unaprijed, da nema nadglasavanja i da ne vlada manjina nad većinom.« (Glojnarčić, n. dj. 89)

Tih dana, osvrćući se na glasove o amputaciji Hrvatske, Maček je o državnom preuređenju izjavio: »Razumije se samo po sebi, da to ne može biti nikakova krparija sa povećanim oblastima ili što sličnoga, nego mora potpuno doći do izražaja narodni suverenitet, koji u legislativi toli u egzekutivi, ostavivši državi samo toliko, koliko je potrebno za državno jedinstvo prema vani, no osiguravši si u tim državnim poslovima garancije protiv svake hegenomonije, majorizacije, a naročito protiv bezakonitog nasilja. Nije li to moguće, to razumije se ne će preostati nego svaki k sebi. Samo što to ne može biti nikakva amputacija nego rastava.« (Narodni val, br. 209, 11. IX 1928.) Kod Glojnarčića nisu prenesene posljednje dvije rečenice. (Glojnarčić, n. dj., 85.)

Krajem listopada 1928. održana je u Sisku manifestaciona skupština SDK koja se i po broju učesnika i po atmosferi razlikovala od sličnih stranačkih manifestacija HSS u to vrijeme. Tom prilikom J. Pernar je pored ostalog izjavio: »Zajedničko — možemo imati ne ono, što je za državu potrebno, nego samo ono, što mi nađemo i na što mi pristanemo, da je za našu zajednicu potrebno i što ne bude škodilo slobodi naše domovine.« »Na sve ponude kojekakvih samouprava i podjela bit će im odgovor: pristajemo samo na slobodnu Hrvatsku.«⁵

Na pitanje dopisnika *Vremena*, sredinom studenoga 1928, da li je moguć sporazum, Maček je odgovorio: »Mislim da bi sporazum bio još uvijek moguć, ali samo na bazi zaključaka od 1. kolovoza, koji su i komentirani mojim govorom u Zaprešiću⁶, iako⁷ vam moram reći otvoreno da se mišljenje hrvatskog naroda i Srba u Hrvatskoj, od 1. kolovoza do danas, izmijenilo i *skrenulo znatno na lijevo*.« Na pitanje kako shvaća slobodnu Hrvatsku, odgovorio je: »Pojam slobodne Hrvatske razumijem i ja i svi Hrvati: *Potpuni suverenitet u legislativi i egzekutivi*. Moram da vam kažem, da me čudi što u Srbiji ima ljudi, koji smatraju to težnjom za rušenje države, kao da nemaju primjer u velikoj Britanskoj Imperiji, koja je baš zato tako jaka što se sastoji iz mnogo više ili manje slobodnih, čak i nekoliko posve slobodnih država« kao što su Kanada i Irska.⁸ »Mi stojimo na stanovištu godine 1918.«, izjavio je Maček u početku prosinca 1928. na skupštini HSS u Zlataru. »Mi granica državnih ne možemo mijenjati sami, ali unutar tih granica tražimo, da Hrvat bude gospodar u svojoj domovini. Nije to s naše strane nikakova fiksna ideja. Nama je glavno naš socijalni program, ali tu treba i neki okvir.«⁹

U razgovoru s dopisnikom talijanskog lista *Corriere della Sera*, sredinom prosinca 1928, Maček je pored ostalog izjavio¹⁰: »Za sada se nalazimo uvijek na točki, na kojoj smo bili 1. kolovoza: Zahtjevi, koji su jednoglasno izglasani od SDK, ostaju nepromijenjeni. Hrvatska, koja je slobodna odlukom ušla u državnu vezu Srba, Hrvata i Slovenaca, — (Hrvati nisu bili anektirani od nikakve srpske pobjede) — ne odstupa od svoje političke, nacionalne i historijske individualnosti, i traži danas, isto kao i jučer, da joj bude njoj i ostalim historijskim i kulturnim individualnostima garantirana jednakopravnost prama Srbiji, pomoću radikalne revizije državnog sistema.

⁵ Narodni val, br. 245, 23. X 1928.

⁶ Vid. bilješku 4.

⁷ U tekstu stoji: kako.

⁸ Narodni val, br. 226, 17. XI 1928. Na stranačkom skupu u Pakracu Maček je izjavio: »Sastali smo se 1. kolovoza u Zagrebu i stvorili smo zaključke, što zahtijevamo i što je konačni cilj naše borbe. I mi se čudimo, da još uvijek ima ljudi u Beogradu, koji poručuju: Šta hoćete, kažite šta hoćete da znamo. A mi smo im rekli jasno i glasno i tražimo ne samo ravnopravnost pojedinaca, jer to na papiru postoji danas, tražimo ravnopravnost pojedinih zemalja, jer samo u toj ravnopravnosti moguća je i ravnopravnost pojedinaca. Mi hoćemo da uz ravnopravnu Srbiju bude i ravnopravna Hrvatska, Bosna itd.« (Narodni val, br. 281, 4. XII 1928.)

⁹ Narodni val, br. 285, 6. XII 1928; Glojtnarić, n. dj., 109—110. Politika br. 7400, 5. XII (mjesto »okvir« piše »obzir«).

¹⁰ U Narodnom valu, koji prenosi ovaj Mačkov intervju, napominje se da je prijevod listu dao sam Maček, »te je prema tome, štampan u definitivnoj redakciji«.

A situacija se od 1. kolovoza dnevno pooštruje. Ako su onda predstavnici naroda tražili to, brzo možda zahtjevi od 1. kolovoza bit će smatrani od širokih slojeva nedovoljnim i oni će tražiti više, jer svakoga dana postaju intransigentnijima. U Beogradu nas nazivaju ekstremistima. Ali se ne može naznačiti ekstremistima one, koji traže da budu slobodni. Sukob između Zagreba i Beograda može se riješiti samo preko personalne unije.« »Jedna koja mu drago forma kolaboracije, koji će određivati zajedničku akciju u vanjskoj politici, moći će se naći, ali treba da naša nezavisnost bude garantirana na način,« koji će isključiti prevaru.¹¹ Karakteristična je izjava koju je tih dana dao potpredsjednik HSS i predsjednik zagrebačkog oblasnog odbora J. Predavec, imajući u vidu imenovanje pukovnika Maksimovića za vršioca dužnosti velikog župana u Zagrebu. Ističiću da je atentat u Skupštini dokazao da je nemoguća suradnja u jednom parlamentu, Predavec je dodao da imenovanje pukovnika Maksimovića »kao sunce jasno dokazuje, kako bi opasno bilo kad bi i tako osjetljivo pitanje vojske ostalo uređeno kao što je i danas, budući da hrvatskome narodu u takvom slučaju ne bi ništa pomogao ni hrvatski sabor ni hrvatska vlada u Zagrebu i jer bi bilo dovoljno *dirigovati jednog pukovnika ili generala, da se sa kakovom četom iz Macedonije razjuri i hrvatski sabor i hrvatsku vladu!*

Ovo je doduše teško pitanje, ali eto beogradski vlastodršci ne žacaju se nići toga, da i vojsku povuku u najživlju političku borbu, a hrvatskome narodu da upravo nametnu zahtjev:

Da u Zagrebu i Hrvatskoj mogu i treba da služe samo Hrvati i Srbi, te uopće samo vojnici iz ovih krajeva.«¹²

Potkraj prosinca, kad je Korošćeva vlada podnijela ostavku, Maček je na zboru u Križevcima dao izjavu koja je trebalo da jasnije odredi gledište SDK, pogotovu i s obzirom na vladinu krizu. U njegovu govoru bile su zapažene ove riječi: »Dva smo svijeta, iako moramo živjeti u istim jednim granicama, koje je stvorila evropska konstelacija, ali tako da svaki bude u svojoj kući gospodar. To što uviđa danas cio svijet, to još ne uviđaju u Beogradu. Ne uviđaju, da se ovo pitanje ne da riješiti nikakvim krparijama ni kojekakvim krizama. Ja ću ovdje da ponovim što hrvatski narod hoće, a s njim

¹¹ Narodni val, br. 295, 12. XII 1928; Glojnarčić, n. dj., 112. Na pitanje novinara o namjerama Korošćeve vlade da donese hitan prijedlog zakona o oblasnim i sreskim samoupravama, Maček je izjavio: »*Hrvatski narod odlučio je, da izvojuje potpunu slobodu svojoj hrvatskoj domovini a baš ovaj slučaj, kako se postupa i sa onim skućenim samoupravama koje su hrvatskom narodu dane temeljem centralističkog ustava mora svakom biti jasan dokaz, da garancija slobodne Hrvatske ne može izvirati iz nikakvog centralističkog pa ni zajedničkog ustava nego da ta sloboda ako hoće da bude i garantirana može prema tomu i mora imati ugovorni državopravni karakter.*« (Narodni val, br. 293, 11. XII 1928.) Državno odvjetništvo u Zagrebu zabranilo je izlaženje i rasturanje ovog broja Narodnog vala s obrazloženjem da riječi u posljednjem pasusu »sadržavaju mržnju protiv države kao cjeline«. (Narodni val, br. 295, 12. XII 1928.)

¹² Narodni val, br. 299, 14. XII 1928. Zbog ove Predavčeve izjave i nekih drugih članaka Državno odvjetništvo u Zagrebu zabranilo je izlaženje ovog broja Narodnog vala.

i cijela SD-Koalicija. Hoćemo prije svega da bude naša hrvatska domovina potpuno slobodna, da bude i hrvatski i srpski narod, koji u Hrvatskoj živi, jedini i isključivi gospodar svoje domovine. Hoćemo da ta sloboda bude osigurana na vječna vremena, a to će biti ako budu slobodni i ostali državno-pravni i kulturno-historijski teritoriji. Ako uz slobodnu Hrvatsku bude slobodna Slovenija i Bosna i Hercegovina i Vojvodina i Crna Gora, onda se nikad ona klika u Beogradu ne će više usuditi dignuti protiv slobode stare kraljevine Hrvatske. Ovo mislim da je rečeno jasno i glasno. Tko sad veli, da to ne razumije, taj je ili glup ili je magarac, pa ne će da razumije.

To se ne da riješiti nikakvim krparijama ni krizama nego treba srušiti sve što je od 1. prosinca 1918. građeno i graditi iznova. Ne smije biti nikakve majorizacije. Za hrvatski narod može vrijediti samo ono, što odluči sam narod. Pođe li se tim putem, bit će osigurane državne granice. A ako se tim putem ne pođe, ne može se ni za državne granice garantirati. Ili će Hrvati u ovoj državi imati svoju slobodnu domovinu ili države neće biti.«¹³ Sutradan je Maček izjavio dopisniku *Politike*: »Naglasio sam već opetovano, naročito u svom govoru juče u Križevcima, da se problem Hrvata i Hrvatske ne može rešiti nikakvom beogradskom parlamentarnom situacijom pa je prema tome posve irelevantno da se imenuje ovakva ili onakva vlada, kao što je irelevantno da li se vode ili ne vode izbori. Vraćam se na onu prisposodobu sa prslukom: Ako je prsluk krivo zakopčan treba ga celog raskopačati, pa započeti iznova... onda ostaje... na jednoj strani Hrvatska, na drugoj strani Srbija, Kralj i zajedničke granice. Na tome temelju treba početi sređivati međusobne odnose posve iznova.«¹⁴

U prijedlogu za preuređenje države koji je podnio u audijenciji kod kralja, 4. i 5. siječnja 1929, Maček je također formalno pošao od rezolucije SDK od 1. kolovoza 1928. Nakon prvog razgovora s kraljem, 4. siječnja, Maček je izjavio novinarima: »Kad sam bio upitan što mislim o situaciji i o krizi, ja sam odgovorio, da se ova kriza ne da riješiti bez potpunoga preuređenja države. A kada sam bio pozvan da te zaključke konkretiziram, rekao sam, da tražimo uspostavu državno-historijskih i kulturno-historijskih teritorija sa saborom i potpunom legislativom i eksekutivom, to jest, zakonodavnom i izvršnom vlasti.«¹⁵ Na kraljev zahtjev da konkretizira i ovaj svoj prijedlog, Maček je predložio obrazovanje sedam federalnih jedinica,¹⁶ s granicama kakve su bile g. 1918¹⁷: Slovenija, Hrvatska, Bosna-Hercegovina Crna Gora, Srbija, Vojvodina, Makedonija.¹⁸

¹³ Narodni val, br. 1, 1. I 1929. Zbog ovog dijela Mačekove izjave ovaj broj lista bio je zabranjen.

¹⁴ Politika, br. 7427, 1. I 1929.

¹⁵ Narodni val, br. 6, 5. I 1929.

¹⁶ Izraz »sedam federalnih jedinica« javlja se i u jednom kasnijem Mačekovu pismu Meštoviću, koje je u izvodu objavio P. D. Ostović, *The Truth about Yugoslavia*, New York 1952, 148.

¹⁷ V. Maček, *In the Struggle for Freedom*, New York 1957, 123.

¹⁸ V. Maček, n. dj., 123; S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1953, 92.

Izjave predstavnika HSS o osnovi na kojoj bi trebalo da se izvrši preuređenje države najčešće su, ali ne i svaki put, izričito sadržavale ili podrazumijevale kulturno-historijske jedinice, u smislu rezolucije SDK od 1. kolovoza 1918. Karakteristično je da je to bio i zvanični Mačekov stav u audijenciji kod kralja.¹⁹ Čini se, međutim, da je takav stav bio više diktiran taktičkim razlozima nego stvarnim koncepcijama HSS. Ako se ima na umu razvoj koncepcija građanskih stranaka o državnom preuređenju u razdoblju između dva rata, vidi se da je među različitim varijacijama najizrazitija i s najviše izgleda bila trijalistička koncepcija (zasnovana na nacionalnom kriteriju: Srbi, Hrvati, Slovenci) a zatim mogućnost formiranja i četvrte jedinice, Bosne i Hercegovine. A da je Maček ipak predložio sedam jedinica svakako je u vezi s težnjom vodstva HSS da na tom programu formira širi blok protiv Beograda, radi lakšeg postizavanja koncesija, ali prije svega u korist državnopravnog položaja Hrvatske. To je, uostalom, pokazalo i kasnije državne vodstva HSS.

Drugi momenat na koji u Mačekovu prijedlogu od 4. i 5. siječnja treba skrenuti pažnju jest državnopravni status pojedinih jedinica. Dotadašnje Mačekove izjave davale su mogućnost za različita shvaćanja državnopravnih koncepcija HSS i najčešće su mogle biti shvaćene vrlo široko, do svodenja odnosa između Srbije i Hrvatske na nivo personalne unije, u kom smislu se ponekad i izričito govorilo. Prijedlog koji je iznesen 4. i 5. siječnja, sudeći i po samo oskudnim poznatim podacima, sužavao je javno iznošena shvaćanja. Maček je, prema onome kako sam piše, izložio kralju da bi pojedine jedinice imale svoje vlade i skupštine, čiji bi zakoni imali važnost tek pošto dobiju kraljevu sankciju.²⁰ A već sama činjenica da se u svakoj od posebnih jedinica zajednički kralj pojavljuje kao drugi ustavni faktor, znači samo po sebi ograničavanje onog ekstremizma kakav je proizlazio iz nekih Mačekovih izjava. Iz

¹⁹ U spomenutom pismu Meštoviću Maček navodi da ga je kralj upitao, nakon prijedloga od sedam jedinica, da li bi bio zadovoljan s »manjoj federacijom« (smaller federation), u koju bi ušle »hrvatske zemlje« s posebnim statusom. On je, navodno, odgovorio da odluku o tom treba da donese sedam spomenutih jedinica. (P. Ostović, n. dj., 149.)

Ne može se dovoljno jasno utvrditi, u kom smislu je između Mačeka i kralja vođena diskusija o razgraničenju. Kralj je tvrdio da je Maček tražio Veliku Hrvatsku od Zemuna do Kotora (Pribičević, n. dj., 93.) O svojoj audijenciji Maček je kasnije pisao Pribičeviću: »Koliko se sjećam spomenuo sam u razgovoru, da je već u Zemunu posve drugi mentalitet nego u Beogradu, ali o Velikoj Hrvatskoj od Zemuna do Kotora nije bilo ni govora. Istina je, da je kralj izjavio, da želi biti samnom u jednakim odnosima kao i sa pokojnim Radićem, ali ne mogu se sjetiti, je li to bilo prvi ili drugi dan.« (Državni arhiv SFRJ, Zbirka M. Stojadinović — dalje samo: Zbirka Stojadinović-f-66/III, Mačekovo pismo od 27. II 1932; vid. i Pribičević, n. dj., 93—4; usp. I. Meštović, Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1961, 214.)

²⁰ Maček, n. dj., 123. Prema Pribičeviću, kralj je upitao: »A da li bi te pokrajinske skupštine u svojim autonomnim poslovima imale potpuno nezavisno zakonodavstvo?«, našto je Maček odgovorio: »Razumije se uz sankciju Vašeg Veličanstva.« (Pribičević, n. dj., 92.)

tako oskudnih podataka teško je određenije definirati državopravni odnos koji bi trebalo da proizlazi iz Mačekova prijedloga.²¹

Radić je bio zadovoljan kad je 1925. postigao sporazum s radikalima, ali ništa manje nije bio zadovoljan kad je na početku 1927. ova politika doživjela slom. Do 1925. on je izvan parlamenta vodio borbu protiv radikala; od 1925. htio je da ih ruši surađujući s njima, a nakon raskida suradnje s radikalima želio da protiv njih u parlamentu organizira širok blok, koji bi mogao uspješno ugroziti pozicije radikala. Osim samostalnih demokrata želio je da u taj blok iz Srbije uvuče demokrate i zemljoradnike. Ovi posljednji su svoj stav podešavali prema držanju demokrata. Šef Demokratske stranke, Lj. Davidović nije u načelu odbijao ovu Radićevu zamisao, ali je trenutno nije želio prihvatiti. Pored ostalog i zato što bi time vjerojatno definitivno bilo dovedeno u pitanje organizaciono jedinstvo Demokratske stranke.²² Radić je tako samo djelomično ostvario svoj plan, vezujući se sa samostalnim demokratima u SDK. Političke stranke u Srbiji primile su ovu kombinaciju kao pokušaj stvaranja »prečanskog fronta«, što je bilo dovoljno da je prime negativno. Ali to nije bio slučaj samo s radikalima, već i s demokratima, koji se pred

²¹ Nakon Mačekove audijencije kralj je pozvao Slobodana Jovanovića i, prema Pribičeviću, postavio mu pitanje: »Šta je to po ustavnom pravu kad postoji jedan monarh, jedna zajednička diplomatija, jedna vojska i carina, a ostalo odvojeno?«, na što je S. Jovanović odgovorio: »E pa, to je realna unija — skoro nešto slično kao što je bilo u Austro-Ugarskoj.« (O realnoj uniji govori i M. Živančević, Jugoslavija i federacija, Beograd 1938, 166.) Na ovo Pribičević dodaje: »Primjećujem da Mačekov predlog, kao što se vidi iz izlaganja nije značio 'realnu uniju', već federativnu organizaciju države. Kralj nije upoznao profesora Jovanovića sa Mačekovim predlogom, koji je bio zasnovan na rezolucijama Seljačko-demokratske koalicije od 1. avgusta 1928, kao što je to Maček naročito podvukao.« (Pribičević, n. dj., 93.) Treba napomenuti da postoje uočljivi elementi iz kojih se nameće zaključak da Maček i Pribičević nisu u audijenciji jednako tumačili rezoluciju SDK od 1. kolovoza 1928. (Boban, Zagrebačke punktacije, 315.)

Osvrćući se na Mačekove prijedloge u audijenciji, L. Marković je pisao da je Maček »tražio u ime svoje stranke, reviziju Ustava u smislu jedne nove organizacije države, na federativnoj osnovi.« Ovlaštenja centralne vlasti poticala bi od pojedinih federalnih jedinica; ona bi imala samo delegiranu vlast. Nadležnost centralne vlade bila bi ograničena na strogo određene stvari i ne bi se mogla proširiti bez prethodnog pristanka saveznih jedinica. »Ovo bi dakle bila jedna čista federativna organizacija zasnovana na geografskim i istorijskim formacijama Srba, Hrvata i Slovenaca, i koja prividno ne bi dirala u političko jedinstvo države.« »G. Maček nije izrazio svoje ideje sa svom željenom preciznošću, ali on je bio dovoljno jasan kad je dao rezime, da on i njegovi prijatelji neće više unitarističku državu i da traže reorganizaciju Kraljevine na federalnoj osnovi.« (L. Marković, Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje, Beograd 1935, 361.)

Imajući na umu neke Mačekove i Radićeve izjave u toku 1928. zaključio sam: »Međutim, sve ove izjave treba primiti sa potrebnom rezervom i kao izraz posebnih okolnosti u kojima su davane. Zahtjev HSS ograničavao se tada na federativno preuređenje države. Tako je Maček i objasnio stav HSS u audijenciji 4. i 5. januara 1929. godine, zahtijevajući uspostavu federalnih jedinica.« (Lj. Boban, Zagrebačke punktacije, 314—5.) Ako se federalizam ne shvaća samo u smislu općeg principa organizacije složene države, već prvenstveno kao konkretni oblik takve organizacije, potrebno bi bilo precizirati da je federacija (i Mačekov prijedlog iz toga vremena) bila više minimalni program HSS, ali ne i okvir preko kojega se ne bi željelo prijeći, radi ostvarenja maksimalnog programa u jugoslovenskom okviru.

²² Vid. M. Živančević, n. dj. 152; L. Marković, n. dj., 357.

»prečanskim frontom« jače povezuju s radikalima. Tako je SDK bila dovedena u položaj nemoćne skupštinske manjine, kojoj je preostalo jedino da vodi politiku opstrukcije.

Političkim strankama u Srbiji nije bila sasvim tuđa iluzija da je sporazum Radića s radikalima 1925. značio i dublji preokret u politici HSS. Zato se njenoj opoziciji nije ni pridavalo takvo značenje kakvo se pridavalo prije ulaska ove stranke u parlament i njena priznanja Vidovdanskog ustava. Kada je HSS već bila dovedena u Skupštinu, smatralo se, glavno je borbu protiv nje voditi prvenstveno parlamentarnim sredstvima i dovoljno je, ako se protiv nje organizira dosta autoritativna skupštinska većina. Na taj se način htjelo hrvatsko pitanje svesti uglavnom na parlamentarni problem. Zaboravljalo se, međutim, da je nova orijentacija HSS nakon 1925. bila prvenstveno nova Radićeva taktika, a ne promjena u suštini programa, a još manje promjena u suštini onih osnovnih pitanja oko kojih se vodio spor između vladavinskih sistema i opozicije u Hrvatskoj.

Položaj SDK prema političkim strankama u Srbiji pogoršan je nakon atentata u Skupštini, a još više nakon rezolucije SDK od 1. kolovoza 1928. Budući da se nije moglo postići kakav sporazum o zajedničkoj suradnji u okviru parlamenta i Vidovdanskog ustava, još manje je bilo izgleda da će doći do kakve suradnje izvan parlamenta i protiv Vidovdanskog ustava. Polazna pozicija političkih stranaka u Srbiji bilo je narodno i državno jedinstvo. Samo i isključivo u tom okviru one su u načelu bile spremne za neki aranžman sa SDK. U okviru tog osnovnog stava one nisu isključivale ni mogućnost izvjesne revizije Vidovdanskog ustava. A svaka od njih imala je pri tom svoj posebni stav i zagovarala svoju posebnu proceduru²³. Najmanje izgleda bilo je da bi se kao cjelina mogle sporazumjeti sa SDK.

Suštinski suprotne pozicije s kojih su polazile SDK i stranke u Srbiji (radikali i demokrati), kojima su se u vladavinskoj kombinaciji pridružile Jugoslavenska muslimanska organizacija i Slovenska ljudska stranka, dovele su do toga, da je SDK odbijala svaku ponudu i svaku mogućnost suradnje s ovim strankama u okviru parlamenta i izvan njega. Takav stav jedan je od bitnih obilježja politike Koalicije u tom razdoblju. Stoga srbijanske stranke ni formalno nisu pozvane da surađuju na programu koji je sadržan u rezoluciji SDK od 1. kolovoza 1928.²⁴ U više navrata bila je javno, kao i u zakulisnim kombinacijama, ponavljana čvrsta odlučnost SDK da ustraje u svojoj politici bojkotiranja Skupštine i političkih stranaka, jer u takvoj politici Koalicija nije vidjela mogućnost za realizaciju svojih zahtjeva. »Odlučili smo«, izjavio je Maček na zboru u Sisku, »da naša noga više u beogradsku skupštinu koračiti ne će. Nego ćemo se izvan skupštine boriti svim sredstvima, koja nam stoje na raspolaganju.«²⁵ »Rekao sam već više puta, da sa beogradskim strankama više ne možemo razgovarati, jer tu nema stranaka u

²³ Usp. na pr. stav jednog dijela radikala: L. Marković, n. dj., 322 i d.

²⁴ U rezoluciji od 1. kolovoza bilo je rečeno: »Seljačko-demokratska koalicija poziva sve političke stranke i grupe u prečanskim krajevima, da se pridruže ovoj akciji u borbi za jednakost i ravnopravnost, a od seljačkog naroda u Srbiji očekujemo da će svojim držanjem ubrzati pobjedu ovih velikih principa koji jedino mogu spasti državnu zajednicu.«

²⁵ Narodni val, br. 245, 23. X 1928; Glojnarčić, n. dj., 93.

smislu evropske demokracije. Sve te stranke, kako god se one zvale, imaju samo jednu točku programa: Vlast. Ima li u opće u Srbiji stranke, koja bi mogla dobiti ne većinu, nego znatan broj poslanika, ako nije u vladi. U čije bi ime onda te stranke mogle razgovarati.«²⁶ Nakon ostavke Korošćeve vlade, Maček je dopisniku *Politike*, na pitanje da li bi SDK učestvovala u novoizabranoj Skupštini za koju bi i sama SDK smatrala da je izraz volje naroda, odgovorio: »Ne bi. Ne bi učestvovala. Mi Hrvati ni u kojoj beogradskoj skupštini nećemo učestvovati ni sudelovati, jer nećemo da budemo zastupljeni u ovome državnom sklopu kao stranka nego kao narod.« Napominjući da ne vjeruje u mogućnost slobodnih izbora, on je nastavio: »A kad bi ti izbori i bili slobodni ni u takvom slučaju hrvatski narod ne bi se odrekao svoga prava samoodređenja i ne bi se podvrgnuo majorizaciji ostalih, makar i slobodno izabраних narodnih zastupnika.« Na pitanje šta očekuje od vladine krize odgovorio je: »Ponavljam što sam toliko puta rekao: Postoji državna kriza, pa su prema njoj sve vladine krize mačji kašalj. Državna kriza daje se rešiti samo potpunim preuređenjem države. Kada je prsluk krivo zakopčan treba celog otkopčati pa zakopčati iznova. No čini mi se da oni u Beogradu još uvek toga ne uviđaju. Jedanput će uvideti. Što kasnije, to gore po njih. Samo da ne bude uopšte prekasno.«²⁷

Iz takvog stava SDK prema Skupštini i političkim strankama slijedila je orijentacija Koalicije na krunu, kralja Aleksandra, koga se smatralo jedinim meritornim partnerom s kojim se željelo ulaziti u dijalog. Takvo držanje SDK nakon atentata u Skupštini bila je jedna od bitnih karakteristika politike Koalicije u tom razdoblju. Osim čisto unutrašnjih razloga, orijentacija Koalicije na kralja Aleksandra bila je i rezultat držanja zvaničnih faktora u zemljama, držanje kojih je tada bilo od interesa za razvoj krize u Jugoslaviji. Zvanični faktori ovih zemalja upućivali su opoziciji na kralja Aleksandra jer su i sami bili uvjereni da za sporazum političkih stranaka ima malo izgleda. Radićevu parolu »kralj i narod« Maček je želio provesti u život mimoilazeći Skupštinu i političke stranke. U vezi s tim je i više njegovih javnih izjava. Po tonu kojim je bila izgovorena zapažena je Mačekova izjava na zboru u Sisku, krajem listopada 1928, kada je među ostalim rekao: »Još naš blagopokojni predsjednik odmah poslije velikog zločina postavio je geslo: Nema više ništa. Nema više zakona, nema više ustava, samo je tu još narod i kralj. Ali prijatelji i braćo, mi gledamo, mi slušamo, mi čekamo eto već tri mjeseca, četiri mjeseca i ne vidimo da bi se maknuo kralj i tako mi se čini, da konačno ostaje ipak samo narod.«²⁸

Braćo! Mi znamo [:] narodna sloga, narodna čvrstoća, narodna svijest i narodna odlučnost, borit će se za svoje pravo do zadnjega daha. Ovo treba da bude nama svima i Hrvatima i Srbima jedina uzdanica. U koliko sa koje druge strane pomoć [bude] došla, makar nešto okasno, dobro došla. A da ćemo doista mi sami izvojevati konačnu pobjedu, to nam jamči uz ostalo

²⁶ Narodni val, br. 226, 17. XI 1928, Mačekova izjava dopisniku Vremena.

²⁷ *Politika*, br. 7427, 1. I 1929.

²⁸ U spomenutoj zbirci Mačekovih govora Glojznarić ne donosi ovaj dio Mačekove izjave (n. dj., 93–94).

i naša današnja velika skupština.«²⁹ U sličnom tonu bila je i Mačekova izjava u Zlataru, na početku prosinca. Pošto je naglasio odlučnost HSS da ne ide u Skupštinu, on je izjavio: »Kako će dugo u Beogradu izdržati, ne znam, ali dugo izdržati ne će. I to vide njihovi današnji saveznici. Oni trebaju bajunete, ali za bajunete trebaju i dečki. Moraju ih dati u ruke našoj djeci. Zato im kažu saveznici: Nagodite se najprije sa Hrvatima. A mi možemo još čekati, jer znamo, da će ih inostranstvo prisiliti da maknu ruke sa onog, što nije njihovo. Ako se to ne dogodi, onda ćemo reći i onima u Beogradu i onima u inostranstvu, da smo mi Hrvati još uvijek kadri da se i sami borimo i da izvojujemo svoju slobodu.«³⁰

Mačekova izjava u Sisku odudarala je od mirnoće kojoj se on izražavao kada je govorio o spremnosti Koalicije da pregovara samo s kraljem. U razgovoru s dopisnikom talijanskog lista *Corriere della Sera*, on je tvrdio da se ne može osigurati slobodne izbore. Na primjedbu dopisnika da iz toga slijedi kako je moguće samo vanparlamentarno rješenje krize, on je potvrdio: »Sigurno. Priznajemo samo kralja i narod. Četiri izbora u 10 godina nijesu donijeli nikakav napredak. Hoćemo slobodnu državu, hoćemo naš parlament.«³¹ Uoči konzultacija u dvoru, Maček je dopisniku *Politike* izjavio: »Prema zaključcima od 1 avgusta ne priznaje SDK ovu Narodnu Skupštinu, pa ni vladu iz te Skupštine. Prema tome se razume da ne mogu članovi SDK učestvovati u konzultaciji o njihovim krizama. Ali kako SDK stoji na stanovištu: Narod i Kralj, samo se po sebi razume da su vođe SDK bili pripravnici uvek, a tako i sada, izložiti Kralju svoje gledište na rešenje, ne parlamentarne i vladine, nego državne krize.«³²

Orijentacija SDK na krunu još više je produbljavala nepovjerenje između Koalicije i političkih stranaka u Srbiji. Nezadovoljstvo srbijanskih stranaka dolazilo je već i otud, što je procedura koju je Maček zagovarao zapostavljala političke stranke, umanjivala im značenje i oduzimala ulogu u tako važnim pitanjima. Dopisnik *Politike* ovako je rezimirao raspoloženje političkih krugova u Beogradu uoči konzultacija u dvoru, a u vezi sa spomenutom Mačekovom izjavom: »Kada tako govori, g. Maček ili ne zna šta

²⁹ Narodni val, br. 245, 23. X 1928. Učesnici zbora burno su pozdravili ove Mačekove riječi. Kad je Maček počeo govoriti o kralju, predstavnik policije je intervenirao. Na taj karakterističan ton sisačke skupštine upozorio je i dopisnik *Politike*. Spominjući da su na zboru govorili Pribičević, Maček i Pernar, dopisnik ističe: »Iz njihovih govora vidi se da im je sada jedina nada narod, koga su nazivali veličanstvom. Važna je njihova izjava da njihova noga neće više kročiti u beogradski Parlament i da će se za jednakost i ravnopravnost boriti svim sredstvima koja im stoje na raspoloženju.« (Politika, br. 22. X 1928.)

Skupština u Sisku impresionirala je i Trumbića, koji se tada nalazio u inozemstvu, u spomenutoj misiji. U pismu Mačeku iz Pariza on primjećuje: »Sisačka skupština od prošle nedjelje učinila je u ovdašnjim krugovima jak utisak obzirom na kategoričke izjave hrvatskih govornika, a u prvom redu Vaše, jer se smatraju kao programatske zbog Vašega autoriteta kao predsjednika. Ja Vam od moje strane čestitam .Vaš je govor meni stvarna podrška.« (Krizman, n. dj., 180.)

³⁰ Narodni val, br. 285, 6. XII 1928; Glojnarčić, n. dj., 110.

³¹ Narodni val, br. 295, 12. XII 1928; Glojnarčić, n. dj., 112.

³² Politika, br. 7428, 2. I 1928.

govori ili neće da zna. Za nas sve, pa i za g. Mačeka, jedno mora da bude nesumnjivo: A to je da je Kruna iznad svih i da se Kruna ne može mešati u svakodnevnu politiku.

Može se priznati da sadašnja kriza nije obična kriza jedne vlade, jedne grupe političara. Ali to ne daje pravo g. Mačeku da traži da o rešenju te nesumnjivo komplikovane situacije ili, kako se to sluti iz reči g. dr Mačeka, pregovara samo sa Krunom. Kruna je uvek van političkih grupa. Ona stoji na strani da bi se u času kada između političkih grupa dođe do nesporazuma ne umešala u sam spor i učestvovala na ovoj ili onoj strani, već da bi, pravima koja su tačno predviđena ustavom, omogućila političarima da i posle razilaska dođu ponovo u dodir, ponovo do sporazuma. Kruna dakle ne posreduje u pregovorima, razgovorima, već samo omogućava da dođe do ponovnih razgovora u teškim i delikatnim situacijama.

A šta hoće g. Maček? Ni manje ni više nego da pregovara i razgovara ne sa političarima koji su pozvani da vode državne poslove odgovarajući za njih Kralju prema ustavu i zakonima, već sa samom Krunom?! To je očigledno nemoguće, jer g. Maček nema svojstva da bi mogao da pregovara i razgovara sa Krunom, znači smatrati sebe ravnim Kruni. Ako tako g. Maček misli, on to treba otvoreno da kaže, a mi sa ove strane odmah mu otvoreno kažemo da ne samo tako ne mislimo, već da ne odobravamo ni g. Mačeku da tako misli. Stranke i njeni predstavnici dolaze i odlaze, ali Kruna ostaje, i zato mora da je iznad svega.³³

Orijentacija Koalicije na kralja Aleksandra nije pružala nikakve garancije za uspjeh već samim tim što je sam kralj bio odlučan protivnik onog programa koji je Koalicija zastupala. Zbog toga je takva politika Koalicije morala unaprijed biti osuđena na neuspjeh. Kralj je prema Koaliciji vodio beskompromisnu politiku ne smo zato što je on a priori bio protiv zahtjeva SDK, već i zato što su postojali uvjeti koji su omogućavali da takvu beskompromisnu politiku vodi. Među te, za kralja povoljne, okolnosti u odnosu na opoziciju, treba prvenstveno istaći ove: 1. U odnosu na Koaliciju, kralj je imao povoljnu poziciju u inostranstvu. Ako se njegova politika u zemljama na koje se Jugoslavija oslanjala nije svagdje odobravala, nije joj ni pružan odlučniji otpor. Pariz je bio zainteresiran za sređivanje unutrašnjih prilika u Jugoslaviji i u tom smislu upućivao sugestije kralju, ali je kralj uspio, u vrijeme svoje posjete Parizu, da umiri francuske zvanične faktore i tako osigura podršku za svoju politiku.³⁴ 2. Kralj je smatrao, da i usprkos napeitosti koja je stvorena nakon atentata u Skupštini, Koalicija ne može povesti politiku koja bi mogla ozbiljnije ugroziti režim i državne temelje. On je bio upućen u slabosti kojima je bila Koalicija opterećena: lijevo krilo bilo je radikalnije, ali više na riječima nego u politici koja bi mogla dovesti do odlučnijih akcija, a desno krilo bilo je umjerenije i pokazivalo sklonost za izmirenje s Beogradom. Iz svega toga kralj je izvlačio zaključak da će se Koalicija i sama odreći svoje negativne politike i tražiti pregovore i sporazum. Vrijeme, zaključivao je kralj, radi u korist režima i zato nema potrebe da se ma šta specijalno poduzima već uglavnom treba čekati kada će se SDK

³³ Politika, br. 7429, 3. I 1928; vid. i L. Marković, n. dj., 324—5.

³⁴ Detaljnije Krizman, n. dj.

umoriti i tražiti izmirenje.³⁵ 3. U svojoj politici prema SDK kralj je u osnovnom pitanju državnog uređenja imao podršku političkih stranaka u Srbiji. Sličnu podršku imao je i od dviju stranaka iz prečanskih krajeva — Jugoslavenske muslimanske organizacije i Slovenske ljudske stranke. Osim toga, i podrška vojnih krugova služila mu je kao siguran oslonac u beskompromisnoj politici prema Koaliciji.

Koristeći se svima povoljnim okolnostima koje su mu išle u prilog, kralj Aleksandar je bio spreman samo na minimalne koncesije. Ti ustupci mogli su se kretati samo u okviru državnog i narodnog jedinstva, unutar čega se dopuštavala mogućnost izvjesne administrativne decentralizacije, na način koji ne bi ugrožavao dominantne pozicije centralne vlasti. Predviđao je da se opoziciji ponudi mogućnost ulaska u novu vladu, a ako ona to odbije, vlada će se formirati i bez nje. Ukoliko bi se zahtjevi opozicije sveli na mjeru koju je kralj određivao i u tom okviru postigao sporazum, on je dopuštao i mogućnost raspisivanja skupštinskih izbora.³⁶

Seljačko-demokratska koalicija uporno je ostala kod svojih zahtjeva koji su duboko zahvaćali u temelje postojećega državnog uređenja, a kralj Aleksandar ostao je na svojim pozicijama beskompromisne politike prema Koaliciji. I ne samo što nije bio za ustupak Koaliciji u suštinskim pitanjima, već ni u formalnim i proceduralnim. Izraz takve politike bilo je i povjeravanje vlade strankama prethodne vladine četvorne koalicije, kao i nastavak rada stare Skupštine.

Vladu četvorne koalicije (radikali, demokrati, SLS i JMO), koju je nakon Vukićevićeve ostavke formirao A. Korošec, kralj od samog početka nije zamišljao kao neko trajnije rješenje, već samo kao prelazno rješenje, do momenta kada se završe sve pripreme za odlučniji zaokret koji se pripremao. Odnosi unutar ove vlade primoravali su kralja da požuri s pripremanjima za novi kurs. Držanje demokrata unosilo je nestabilnost u vladu četvorne koalicije. Demokrati su požurivali donošenje niza mjera: o razduženju seljaštva i zemljičnim kreditima, o agraru u Dalmaciji, o općinama, suzbijanju korupcije, saniranju rada administracije.³⁷ Demokrati nisu u cjelini odobravali ni vladinu politiku u Hrvatskoj. Oni su načelno bili protiv programa koji je SDK zastupala, ali su i više od drugih stranaka vladine Koalicije ukazivali na potrebu iznalaženja mogućnosti za sporazum s Koalicijom.³⁸ Do produbljenja krize u vladi četvorne koalicije došlo je u povodu vladinih namjera da se, nakon nereda u Zagrebu 1. prosinca (proslave dana ujedinjenja), usvoje mjere koje će vladi omogućiti odlučniju politiku u Hrvatskoj. U okviru ovih mjera bilo je i imenovanje pukovnika Maksimovića za vršioca dužnosti velikog župana u Zagrebu. I prije nego je vlada pokušala da ove mjere provede kroz Skupštinu, demokrati su otkazali povjerenje takvoj politici. Osim toga, smatrali su da bi ostavka vlade omogućila SDK da korigira

³⁵ Krizman, n. dj., 190—1, gledište koje je kralj izložio francuskim zvaničnim faktorima.

³⁶ Isto.

³⁷ Politika, br. 7428, 23. XII 1928, govor Davidovića na sjednici poslaničkog kluba Demokratske stranke.

³⁸ Isto.

svoju beskompromisnu politiku. Tako je držanje demokrata bio neposredan povod da je došlo do krize i ostavke vlade četvorne koalicije, kojoj su dani bili ionako odbrojani.³⁹

Kriza Korošćeve vlade stvorila je znatno složeniju situaciju nego što je bio slučaj s prvom vladinom krizom nakon atentata. U prvom slučaju, zahtjevi SDK bili su umjereniji i stvarno se svodili na čisto proceduralna pitanja: formiranje nove vlade i raspisivanje izbora. U vrijeme krize Korošćeve vlade SDK je za sobom imala zaključke od 1 kolovoza 1928, koji su pokretali suštinu pitanja, bitnu reviziju državnog uređenja. U isto vrijeme bio je još više produbljen jaz između SDK i stranaka u Srbiji, odnosno stranaka vladine koalicije u cjelini. K tome, kriza unutar vladine koalicije komplicirala je odnose i među samim strankama na vlasti.

Ostavka Korošćeve vlade otvorila je proceduru u kojoj je kralj mogao prijeći na realiziranje svojih planova. Da bi što više zamaskirao svoje stvarne planove i našao opravdanje za njih, pristupio je uobičajenim konzultacijama s predstavnicima političkih stranaka i parlamentarnih grupa. Ove su konzultacije pokazale nesposobnost političkih stranaka za bilo kakav sporazum. Kralju je upravo i bilo do toga da se takav zaključak potvrdi. Dok je SDK odlučno tražila otvaranje procedure koja bi dovela do temeljitoga državnog preuređenja, stranke četvorne koalicije odbile su svaku diskusiju na toj osnovi. U tome su one bile jedinstvene, a svaka od njih imala je svoje zasebno gledište o proceduri za rješenje vladine krize. Radikali iz vladine koalicije zastupali su mišljenje, prije ostavke Korošćeve vlade, da su zahtjevi SDK, onako kako ih je u javnim izjavama iznio Maček objašnjavajući rezoluciju SDK od 1. kolovoza, neprihvatljivi, pa bi zato svaki pokušaj rješavanja krize, što bi pak dovelo do pada četvorne koalicije, bio unaprijed osuđen na neuspjeh. A kad je došlo do pada vlade, vladini radikali su smatrali da vladu treba da sastave iste stranke, ali bez demokrata (trojna koalicija) i da bi zato svaka konzultacija bila nepotrebna.⁴⁰ Prema pisanju *Politike*, V. Vukićević je, u ime parlamentarne grupe vladinih radikala, 3. siječnja u audijenciji predložio da se najprije obrazuje vlada koja bi obavila tekuće poslove, a nakon toga bi se mogla razmatrati mogućnost raspisivanja izbora.⁴¹ U ime Glavnog odbora Radikalne stranke, Aca Stanojević je, prema pisanju *Politike*, predložio formiranje izborne vlade koja bi bila sastavljena od manje istaknutih političkih ličnosti.⁴² Demokrati, za razliku od vladinih radikala, nisu smatrali da bi nepopustljivi zahtjevi SDK morali biti razlog da se ne ispituju mogućnosti za sporazum.⁴³ Prema podacima iz dnevne štampe, takvo gledište Davidović je izložio i u audijenciji 3. siječnja.⁴⁴ U zaključcima poslaničkog kluba Demokratske stranke, po završenim konzultacijama u dvoru, kaže se da Demokratska stranka i dalje ostaje na politici sporazuma i izjašnjenju za reviziju Ustava, ali ne može prihvatiti gledište i postupak za rješenje krize kako su ih u audijenciji iznijeli Maček i

³⁹ L. Marković, n. dj., 321, 370—1; M. Živančević, n. dj., 165.

⁴⁰ *Politika*, br. 7427—7429, 1—3—I 1929.

⁴¹ *Politika*, br. 7430, 4. I 1929.

⁴² *Politika*, br. 7432, 6—9. I 1929.

⁴³ *Politika*, br. 7428, 2. I 1929.

⁴⁴ *Politika*, br. 7430, 4. I 1929.

Pribičević. Poslanički klub ove stranke smatra da se produženjem razgovora mogu približiti gledišta o osnovnim spornim pitanjima.⁴⁵ Slovenska ljudska stranka i Jugoslavenska muslimanska organizacija, po svemu se čini, podešavale su svoj stav prema držanju vladinih radikala.

Iako su političke stranke u vrijeme konzultacija predlagale različitu proceduru, sve su one bile za parlamentarno rješenje krize. Budući da nije bio moguć sporazum sa SDK, a kako su demokrati izazvali krizu vlade četvorne koalicije, što je davalo malo izgleda da bi vlada mogla biti sastavljena od istih stranaka, vjerovalo se da bi rasplet krize mogao biti izvršen tako što bi se sastavila vlada trojne koalicije: radikali, JMO i SLS. Saopćenje Kraljeve kancelarije, izdato po završenim konzultacijama 5. siječnja poslije podne, razbilo je sve iluzije u mogućnost stvaranja trojne koalicije i jasno nagovještavalo da se neće tražiti parlamentarno rješenje krize. U saopćenju je bilo rečeno: »Povodom ostavke Kraljevske vlade Njegovo Veličanstvo Kralj je na predlog Predsednika Parlamenta konsultovao predstavnike svih partija i parlamentarnih grupa.

Rezultat konsultovanja pokazao je da među parlamentarnim grupama postoje posve oprečna gledišta na rešenje današnje krize. *Ta se razlika u gledištima pojavljuje čak i u oceni pitanja državnog uređenja.*

Zbog toga nema mogućnosti ni za kakvo parlamentarno rešenje koje bi garantovalo održanje punog državnog i narodnog jedinstva.«⁴⁶ (Podvukao Lj. B.).

1. Kraljev manifest od 6. siječnja 1929.

Već gornji komunike Kraljevske kancelarije otkrio je smjer kraljeve politike s obzirom na njenu suštinu i njene metode. Tu su bili simptomatične riječi u kojima se konstatiralo da su se prilikom konzultacija ispoljile razlike među političkim strankama »čak i u oceni pitanja državnog uređenja«, što bi, kako iz takve formulacije proizlazi, trebalo da bude izvan diskusije. Posljednje dvije rečenice komunikea bile su još karakterističnije: 1. »Zbog toga nema mogućnosti ni za kakvo parlamentarno rešenje«, iz čega je bilo jasno da će kralj svoju politiku zasnivati na drugim, vanparlamentarnim metodama; 2. »koje bi garantovalo održanje punog državnog i narodnog jedinstva« Ova formulacija sadržavala je smisao kraljeve politike, čija je polazna i završna tačka bilo državno i narodno jedinstvo, što je značilo državni i nacionalni unitarizam. Kraljev manifest od 6. siječnja značio je formalno proklamiranje, razradu i provođenje ove politike. U manifestu su značajna tri momenta: 1. Kritika parlamentarizma i rada političkih stranaka. Kralj izjavljuje da je došao trenutak kada između njega i naroda ne može više biti posrednika tj. političkih stranaka i parlamenta, pa se direktno obraća narodu. Parlamentarni sistem i sav politički život dobivaju sve više negativno obilježje; sve korisne ustanove u državi, njihov napredak, razvoju cjelokupnoga narodnog života dovedeni su u pitanje. Parlamentari-

⁴⁵ Politika, br. 7432, 6—9. I 1929.

⁴⁶ Politika, br. 7430, 6—9. I 1929.

zam je zbog njegove zloupotrebe »postao smetnja za svaki plodni rad u državi«. Svaki sporazum među političkim strankama postao je nemoguć. Mjesto da razvija duh narodnog i državnog jedinstva, parlamentarizam doводи do duhovnog rasula i narodnog razjedinjavanja. 2. Određivanje suštine kraljeve politike. »Moja je sveta dužnost, da svim sredstvima čuvam Državno i Narodno jedinstvo. I ja sam rešen, da ovu dužnost bez kolebanja ispunim do kraja. Čuvati jedinstvo narodno i celinu države, to je najviši cilj moje Vladavine, a to mora biti i najveći zakon za Mene i svakoga.« 3. Metode kraljeve politike »Tražiti leka tome zlu u dosadanjim parlamentarnim promenama vlade ili u novim zakonodavnim izborima, značilo bi gubiti dragoceno vreme u uzaludnim pokušajima, koji su nam već odneli nekoliko poslednjih godina. Mi moramo tražiti nove metode rada i krčiti nove puteve.« Cilj je njegove politike, nastavlja kralj, »da se u što kraćem vremenu postigne ostvarenje onih ustanova, one državne uprave i onog državnog uređenja, koje će najbolje odgovarati i opštim narodnim potrebama i državnim interesima.« U tom cilju ukida se Vidovdanski ustav i raspušta Skupština.¹

Istog dana, i narednih dana, uslijedile su i druge mjere koje su zakonski koncipirale kraljevu apsolutističku politiku i novi kurs u unutrašnjoj politici.

2. Maček i kraljev manifest od 6. siječnja

Smisao Mačkovih izjava da SDK želi kontakte samo s kraljem bio je, u proceduralnom smislu, u tome, da bi kralj, kao ustavni faktor, preuzeo inicijativu za ustavnorevizioni postupak i svojim autoritetom osigurao uspjeh te procedure. Takav stav SDK proizlazio je već otuda, što nije bilo nikakva izgleda da bi inicijativa za reviziju Ustava mogla doći iz Skupštine, od političkih stranaka. U tom smislu Maček je, kako je izjavio nakon audijencije 5. siječnja, predložio kralju »obrazovanje nepolitičke vlade, koja ima Kraljevo povjerenje i koja svojim sastavom pruža garancije za uspješno provođenje od mene predloženoga preuređenja.«² Očigledno je, međutim, bilo da kraljev prevrat od 6. siječnja nije bio izvršen u onom smislu kako je to Maček u audijenciji predlagao. Ako se i moglo pretpostaviti u prvi mah da je kraljev zaokret bio u proceduralnom smislu u okviru Mačekova prijedloga, bilo je očigledno da je u suštinskom pogledu u suprotnosti s onim što je Maček izložio kralju 4. i 5. siječnja. Time što je kralj kao osnovni cilj svoje politike označio čuvanje državnog i narodnog jedinstva bilo je dovoljno očigledno da njegova politika nije imala svrhu u tome da bi se omogućilo realiziranje onih zahtjeva koje je postavljala SDK, već naprotiv, upravo u tome da bi se takve tendencije spriječile. Prema tome, kraljev

¹ Politika, br. 7430, 6—9. I 1929; J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1938, 450—1; usp. i kraljevu izjavu dopisniku pariskog lista Matin, Politika, br. 7440, 17. I 1929.

² Narodni val, br. 7, 6. I 1929.

akt od 6. siječnja već je u samom početku jasno izražavao da kralj ne želi učiniti kakve ustupke opoziciji u Hrvatskoj, već protiv nje povesti odlučnu borbu.³

Ako se imaju na umu gornje napomene, onda postaje tim interesantnija činjenica da je kraljev akt u prvom momentu impresionirao Mačeka i kod njega izazvao simpatiju i odobravanje. Kraljevu proklamaciju Maček je, u izjavi novinarima, pozdravio ovim riječima: »Kako vidite, lajbek je raskopčan. Vidovdanski ustav, koji je preko 7 godina tištio hrvatski narod, srušen je. Srušen je ne samo u svijesti naroda nego i faktično rješenjem Nj. Vel. Kralja. Posve sam siguran u slogu i zrelost, a prema tome i jakost hrvatskog naroda te s obzirom na veliku mudrost Nj. Vel. Kralja, da će nam uspjeti da ostvarimo ideal hrvatskog naroda: da Hrvat bude gospodar u svome domu, u svojoj slobodnoj Hrvatskoj.«⁴

Raspoloženje koje je u spomenutoj izjavi Maček izrazio bilo je karakteristično za općenitu atmosferu unutar HSS. O takvoj atmosferi, koja je vladala na sastanku jedne grupe poslanika i oblasnih zatupnika HSS (koji su došli u Zagreb da se obavijeste o situaciji), 7. siječnja poslije podne. Lj. Maštrović, tada član Izvršnog odbora HSS, piše: »Na licu svakoga odražavalo se zadovoljstvo, jer je svaki bio uvjeren, da je Kraljevskim aktom od 6. I 1929. pobijedilo hrvatsko stanovište, i da idemo ususret boljim danima. Glavna zapreka pravilnom rješenju hrvatskog pitanja nestala je ukinućem vidovdanskog ustava! ‚Lajbec‘ loše zakopčan, sada je raskopčan, govorili su zastupnici, ne će i ne smije biti više poteškoća, da se pravilno zakopča.« Maštrović zatim nastavlja: »Nešto iza 5 sati popodne došao je dr Maček veselo i raspoloženo. Srdačno ga pozdravisno. Sastanak započe. Dr Maček podnosi izvještaj o svojim dvjema audencijama kod Nj. V. Kralja prigodom posljednje konzultacije. Govori tiho, povjerljivo, optimistički uvjerava, kako

³ Osvrćući se na Mačekove prijedloge 4. i 5. siječnja, Trumbić primjećuje u jednoj bilješci iz 1932. da prvo što pada u oči jest umjerenost zahtjeva opozicije. Sam Ustav se priznavao i samo se tražila njegova revizija inicijativom kralja, dakle, legalnim postupkom koji je po Ustavu određen. »Rivizijom, a ne ukidanjem ustava tražilo se samo reforme državnog uređenja, namijenjeno, po mnijenju predlagača, konsolidaciji države.« Zahtjevi opozicije bili su, dakle, lojalni, bez traga separatizma. »Zaključak je ovaj: da je kralj napravio državni udar zbog hrvatskih zahtjeva za autonomiju. Ovime je konkretno određen odnos kralja Aleksandra prema Hrvatskoj: kralj smatra *atentatom* na *integritet* države zahtjev za autonomijom i to takovom, koja bi vratila Hrvatskoj samo jedan dio njenih *prava* u okviru *ove države!* Pravi dakle cilj državnog udara od 6. siječnja 1929., da se i ovakovi zahtjevi hrvatskih stranaka suzbiju i onemoguće.« (Historijski arhiv JAZU, Zbirka A. Trumbić — dalje Zbirka Trumbić, — bilješka od 3. XI 1923, u vezi s člankom lista Manchester Guardian, neregistrirano.)

⁴ Narodni val, br. 9, 8. I 1929; J. Horvat, n. dj., 452. I. Peršić je u jednom svom kasnijem zapisu ovako komentirao Mačekovu izjavu: »Tom izjavom i takovim stanovištem odrekao se dr. Maček za sebe i svoju stranku njezine republikanske prošlosti, odrekao politike, koja bi mogla činiti dojam, da ne računa ni s državom, ni s dinastijom, već očekuje od kraljeve mudrosti i sloge te zrelosti hrvatskoga naroda, da će obim ovim faktorima poći za rukom da ostvare ideal hrvatskoga naroda!« U isto vrijeme, primjećuje dalje Peršić, Maček se odrekao ekstremne politike, kakvu je zagovarala Paveličeva grupa. (Historijski arhiv u Zagrebu, ostavština I. Peršića — dalje samo: Peršićeva ostavština — spis pod naslovom: »Fanatici i realisti«, reg. br. 28; vid. i reg. br. 69.)

će to novo prelazno stanje trajati vrlo kratko. Nije bio saglasan, da HSS bude zastupana u novoj vladi, ali nije tajio zadovoljstvo, što su od Hrvata ušli u Živkovićevu vladu dr Mate Drinković i Oton Frangeš. 'Oni će raditi s nama u sporazumu, Predavec se već nalazi kod Frangeša na dogovoru, a ja odavle idem Drinkoviću da se o svemu dogovorimo i sporazumimo. Bit će sve dobro! Treba održati mir i strpljivo čekati,' završio je svoji izvještaj dr Maček.«⁵

Mačekovo raspoloženje brzo se, međutim, promijenilo i uskoro je uslijedio niz njegovih izjava u kojima je izražavao skepsu i negativan stav prema izvršenim promjenama. Na glasove da su M. Drinković, S. Švrgulja i O. Frangeš ušli u vladu s Mačekovim odobrenjem i privolom, odgovorio je: »To ne stoji. Istina je, jedan od spomenute gospode upitao me je u toj stvari za savjet u subotu, dne 5. o. mj. popodne, a ja sam ga uputio na komuniquej, koji sam dao istoga dana u jutro nakon moje audijencije, prema kojemu komuniqueju savjetovao sam Nj. Vel. Kralju, da imenuje vladu, koja će biti nepolitička i koja će po svom sastavu pružati garancije, da će pristupati predradnjama za preuređenje države u smislu zaključaka SDK od 1. kolovoza g. 1928.

Rekao sam dotičnom gospodinu, da ne samo da odobravam njegov ulazak u *takovu* vladu nego da bi mi bilo i vrlo milo, da u *takovu* vladu uđe.

Vlada, međutim, koja je sastavljena, nije nepolitička, jer su u njoj po svojim prvim ljudima zastupane tri stranke bivše četvorne koalicije, a kako čujem ima se uskoro popuniti i četvrtom strankom, zastupanom po Dru Spahi.

Pošto su sve četiri stranke bivše četvorne koalicije već u principu odbile, da se za bazu državnog preuređenja uzmu zaključci SD Koalicije od 1. kolovoza 1928., to je jasno, da i u sastavu te nove vlade nikako ne vidim garanciju, da će se takvom preuređenju pristupiti, osim ako su gospoda to svoje prijašnje mišljenje promijenila. To će pokazati najbliža budućnost, a hrvatski narod čvrsto organiziran i udružen sa braćom prečanskim Srbima i naprednim Slovencima ostaje i nadalje kod svojih zahtjeva.«⁶ »Znate li,« izjavio je Maček uredniku pariskog *Matina*, »da je kraljeva inicijativa bila prihvaćena u prvom momentu u Hrvatskoj vrlo dobro? Riječ diktatura ne plaši nas inače ni malo — već kroz deset godina mi je podnosimo.« »Dakle, neobazirući se mnogo na pravna mišljenja, mi ne vidimo ništa nepraktičnoga u činu, što je Nj. Veličanstvo učinilo tabulu rasu, u svemu što je prije postojalo. Eto, tako smo došli u 1919. ili 1920., pred jednu bijelu stranicu, na koju se mora ispisati neka nova stvar.« »Ova situacija u prvi čas proizvela

⁵ Lj. Maštrović, Hrvatska politika od 20. VI 1928 do danas, Dom, br. 34, 21. VIII 1935.

⁶ Narodni val, br. 11, 9. I 1929. Ovaj broj lista bio je zabranjen. Tih dana Maček je engleskom listu *Morning Post* izjavio: »Krvavi događaj od 20. lipanja odlučio je sudbinu beogradske skupštine. Videći nemogućnost saradnje u parlamentu, kralj se odlučio da dokine ustav, koji je god. 1921. izglasan, a da pri tome Hrvati nisu bili prisutni. Nalazeći se pred alternativom: ili anarhija ili diktatura, kralj je naravno izabrao ovo posljednje. Međutim, unatoč namjere, da se pripremi teren za preuređenje države, bojim se, da će srpske stranke pokušati, da iskoriste ovo stanje, u cilju da nastave fatalnu politiku koju su do sada provodile vlade pređšasnice prema Hrvatima.« (Narodni val, br. 20, 17. I 1929.)

je moje simpatije, te simpatije mojih hrvatskih prijatelja. Ali naše zadovoljstvo je brzo učinilo mjesta razočaranju, čim smo mi vidili sastav ovog ministarstva.« »Mi smo dobili impresiju, da je ovaj režim, proti kojemu u principu i iznimno ne bismo imali ništa da predbacimo, u istinu upravljen proti nama, mjesto naprotiv da stvara jednu novu situaciju, gdje bi naši zahtjevi morali biti proštudirani sa najvećom brigom.« »Ako se hoće doći do jednog ustava, gdje sva razilaženja ne će više imati svoga rasion d'etra, to može biti samo uz jedan kompromis sa nama. Pa ako se hoće zaključiti jedan sporazum sa Hrvatskom, treba započeti, da joj se dozvoli izabrati jedan sabor, koji može pregovarati u njezino ime.« »Naši zahtjevi, onakvi kakve sam ja iznesao pred kraljem, sastoje se u glavnom, da imamo hrvatsku vladu i hrvatski parlament, koji će se baviti sa svim poslovima, koji se ne odnose kolektivno na čitavu jugoslavensku državu u njezinim odnosima sa inozemstvom.« »Kakva bi šteta mogla nastati da nam se dade ova autonomija? Treba li, da i mi imamo želju da počinimo samoubojstvo, kad bismo se htjeli odijeliti od Srba. Kamo bismo išli? Zar mislite da mi imamo i najmanju želju činiti eksperimente sa našim susjedima? Najnepobitnija nužda i briga za našu vlastitu egzistenciju nalaže nam, da ostanemo ujedinjeni pod istim ovim kraljem, koji je i naš. Ono što mi tražimo, to je jednostavno da budemo upravljani suglasno našim potrebama i od ljudi, koji ove potrebe razumiju. Na taj način prihvatili smo u početku sa oduševljenjem kraljev čin.« »Ali da Vam kažem čitavu misao. ono, o čemu mi sumnjamo, to je, da srbijanski političari zlorabljuju dobre namjere vladaoca, o kojima mi nijesmo nikada sumnjali.«⁷ »Sa srbijanskim strankama nije se moglo ništa učiniti,« izjavio je Maček dopisniku jednog krakovskog dnevnika. »Zato sam uvjeren, da kralju nije preostalo ništa drugo nego poništiti vidovdanski ustav na način, kako je učinio. Zato smo mi Hrvati primili kraljev manifest simpatično. Nismo sudjelovali kod stvaranja ustava, te smo i ustav i sve ustanove na njegovom temelju držali za odkroj. Zato nam je bilo svejedno kako će ga nestati.« »Dne 6. siječnja stvorena je 'tabula rasa'. Tim je put u novoj organizaciji države otvoren. Tako treba razumjeti moje riječi, koje sam rekao u prvi čas: prsluk je odkopčan, kako je rekao Deak prije austro-ugarske nagodbe (1867) caru Franji Josipu.« »Na žalost se čini, da u Beogradu ne će poći jedino izpravnim putem. To se vidi iz sastava nove vlade.« »Čini se dakle, da sad beogradski političari nastoje pomoću absolutizma postići ono, što im nije uspjelo putem parlamentarizma, to jest učvrstiti srbijansku hegemoniju.« »Odnosaj Hrvata i Srba može urediti jedno hrvatski sabor.«⁸

⁷ Narodni val, br. 28, 23. I 1929. posebno izdanje. Zbog ove Mačekove izjave i jednog članka Lloyda Georgea o novom režimu u Jugoslaviji, ovaj broj lista bio zabranjen, jer se u spomenutim napisima »izražava mržnja proti države kao cjeline i plemenski razdor, te jer sadržavaju uvrede organa vlasti.«

⁸ »Mi Hrvati tražimo potpunu samostalnost u donošenju i izvršavanju zakona (legislativa i egsekutiva), a sa Srbijom hoćemo imati samo one zajedničke poslove, koji predstavljaju državu prema inozemstvu, ali i tu uz garanciju (sigurnost), da bude onemogućena srbijanska hegemonija.« (Dom, br. 10, 20. II 1929, Mačekova izjava dopisniku lista *Ilustrowany Kurjer Codzienny*.) U stom broju *Doma* objavljen je i članak J. Krnjevića, *Hrvatski narod i sadašnja vladavina*, u kojemu je osnovna misao da se nakon 6. siječnja prema Hrvatima vodi ista politika koja je i dotada vođena i koja je »dovela državnu zajednicu na rub propasti.«

U skladu s proklamiranjem kraljeve apsolutističke politike bila su ukinuta sva predstavnička tijela, ne samo Narodna skupština, već i oblasna, općinska i gradska zastupnička tijela. Da bi se ipak učinile koncesije opoziciji u Hrvatskoj i tako osigurala njena blagonaklonost prema novom režimu, ostavljena je mogućnost da članovi ovih nižih predstavničkih tijela i dalje ostanu na svojim mjestima, s tim što bi se dali innovati na te položaje, jer su ta tijela sada postala imenovana a ne izborna. U tom smislu angažirali su se političari iz Hrvatske koji su ušli u Živkovićevu vladu, a koji su na taj način željeli da budu posrednici između opozicije u Hrvatskoj i kralja Aleksandra, odnosno novog režima. U skladu s prvim pozitivnim stavom prema kraljevskom aktu od 6. siječnja, vodstvo HSS bilo je spremno da prihvati ovu soluciju i zadrži pozicije koje je imalo u predstavničkim tijelima — oblasnim, gradskim i općinskim zastupstvima. Iznoseći svoje sjećanje na već spomenuti sastanak predstavnika HSS, 7. siječnja 1929, Maštrović piše: »Prema Predavčevu izvještaju dogovoreno je⁹ među ostalim, da sve oblasne i općinske samouprave ostanu u našim rukama onako, kako ih je 6. I. 1929. zatekao, eda se tako nastavi samoupravnim radom, dok se ne riješe krupna politička pitanja, do kojih stoji novo državno uređenje. O tim čisto političkim pitanjima raspraviti će dr Maček sa drom Drinkovićem,¹⁰ koji će onda u Beogradu zastupati naše hrvatsko stanovništvo.«¹¹

Kad se saznalo da u okviru ove politike koncesija političke stranke mogu očuvati svoje položaje u predstavničkim tijelima, napose u zagrebačkom gradskom zastupstvu, počela je konzultacija između tri grupe: federalistima, pravašima i radičevcima, koje su sačinjavale pretežnu većinu toga zastupstva. Diskusija se najprije vodila među federalistima i pravašima, koji su u gradskom zastupstvu sačinjavali isti blok. Mišljenja su i među jednim i drugima bila podvojena. Kod federalista Trumbić je zastupao negativno mišljenje predlažući da se odbije imenovanje u gradsko zastupstvo. On je smatrao da u prvo vrijeme režim neće tražiti neke veće koncesije, ali će s vremenom postavljati sve veće zahtjeve i na kraju kompromitirati one koji suradnju prihvate. Nakon ovog čekalo se mišljenje Hrvatske stranke prava. Među ovima su Hrutić i Prebeg zastupali mišljenje da ne bi bilo pametno ako bi se ta mogućnost propustila, jer bi se tako isпустиła mogućnost da se spriječi veće zlo i da se pruži pomoć svojim pristalicama. Ako bi režim tražio veće ustupke, smatrali su oni, suradnja se može u svako vrijeme otkazati. Napokon je zaključeno da treba konzultirati i HSS i ostati u gradskom zastupstvu samo ako se postigne suglasnost između svih triju spomenutih grupacija. Gradonačelniku Srkulju stavljeno je u zadatak da u tom smislu dalje priprema teren u Zagrebu, kao i da u Beogradu osigura provođenje tog zaključka posredovanjem ministra S. Švrljuge. Kad je to pitanje raspravljano u vodstvu HSS, Trumbić je i ondje zastupao mišljenje da ne treba učestvovati u gradskom zastupstvu. Prevladalo je mišljenje da je to iz određenih razloga ipak potrebno i korisno. Poslije pozitivnih zaklju-

⁹ J. Predavec je razgovarao s O. Frangešom, ministrom u vladi generala Živkovića.

¹⁰ Maček je u vrijeme spomenutog sastanka bio kod M. Drinkovića, ministra u Živkovićevoj vladi.

¹¹ Kao nap. 5.

čaka svih triju grupa izvršeno je imenovanje gradskog zastupstva, pri čemu su bili izostavljeni komunistički predstavnici, kao i Perčec i Pavelić, koji su se već nalazili u emigraciji. Međutim, kada je bila zakazana prva sjednica imenovanoga gradskog zastupstva, predstavnici HSS nisu došli, kao ni jedan dio pravaških zastupnika (Budak, Majer, Bočkaj), koji su prvobitno prihvatili imenovanje.¹²

Takav obrat u stavu vodstva HSS svakako je nastao kao rezultat »otrežnjavanja« prema režimu, nakon prvoga pozitivnog utiska.¹³ To je bio jedan od simptoma koji je pokazivao otvaranje sve dublje provalije nepovjerenja i neprijateljstva između opozicije u Hrvatskoj i novog režima. I sam režim se u prvom momentu s izvjesnim taktom odnosio prema opoziciji, ali će uskoro uslijediti mjere kojih je cilj bio da se režim od 6. siječnja što konsekvantnije provodi u život. U prvom momentu HSS (kao ni druge stranke) još nije bila formalno raspuštena, ali su policijske mjere i cenzura bile usmjerene na to da se svaki njen rad paralizira. Uskoro je uslijedila i formalna zabrana stranke.¹⁴ Zatim su uslijedile sistematske mjere za zabranu svakog stranačkog i političkog rada i stranaka i svih udruženja koja su imala političko ili nacionalno obilježje. Sredinom 1929. dva člana vodstva HSS, J. Krnjević i A. Košutić, otišli su u emigraciju radi pridobijanja zvaničnih faktora i javnog mnijenja u svijetu protiv režima. Očigledno se očekivalo da će borba protiv režima duže protrajati.¹⁵

Višestruki su razlozi zbog koji je Maček u prvi mah pozdravio kraljev manifest od 6. siječnja i oni se ne svode isključivo na prosto pitanje Mačekove zablude u prvom momentu. U više navrata je već rečeno, s kakvom je upornošću Maček isključivao mogućnost sporazuma s političkim strankama u Skupštini. Perspektiva takvog rješenja bila je očigledno nepovoljna za SDK, s obzirom na stav političkih stranaka prema njezinim zahtjevima. Sve je ukazivalo na to da će osnovni problem i dalje ostati na mrtvoj tački i da će odnosi biti nepovoljni za Koaliciju i bez obzira na to da li će se formirati nova vlada i raspisati skupštinski izbori. Odnosi među političkim strankama nalikovali su na pat poziciju u kojoj se nije vidjelo izlaza. Zato je Koaliciji išlo u prilog neko radikalno rješenje, koje bi moglo donijeti novost makar i u proceduralnom pogledu. Maček je računao na to da će kra-

¹² Peršićeva ostavština, reg. br. 62, spis pod naslovom: »Prva godina diktature.«

¹³ Peršić, koji se inače polemčki odnosi prema HSS, piše da su prvi odustali od ulaska u gradsko zastupstvo jer su bili u manjini i radije željeli imati slobodne ruke u kritici gradskog zastupstva, dok su frankovci »podijelili uloge« (isto).

¹⁴ Tim povodom je Maček izjavio: »Ovo je do sada po treći put što je Hrvatska seljačka stranka raspuštena, pa sam uvjeren da će ovaj put raspust uroditi istim efektom kao i ona prva dva, jer je HSS predstavljala onda organizirani hrvatski seljački narod, a danas predstavlja organizirani cijeli hrvatski narod.« (Narodni val, br. 26, 22. I 1929.) Ovaj broj lista cenzura je zabranila. Dva dana kasnije (br. 31, 24. I 1929.) *Narodni val* je demantirao glasove u stranoj štampi da su učinjeni pokušaji za Mačekovo uvlačenje u Živkovićevu vladu, kao i glasove da se priprema hapšenje Mačeka. Način na koji je taj demanti bio serviran na prvoj stranici, s naslovom preko cijele strane, očito je trebalo da, u slovima cenzure, ima neki drugi efekt. Zbog tog demantija broj je zabranjen. Poslije toga izašao je još samo jedan broj i list je prestao izlaziti.

¹⁵ M. Glojnarčić, *Borba Hrvata*, Zagreb 1940, 52; Maček, n. dj., 128.

ljeva direktna intervencija u politički život i na račun političkih stranaka natjerati stranačka vodstva u Srbiji da promijene svoj stav prema Koaliciji i njenom programu. Politika: »što gore to bolje« i ovdje je dolazila do izražaja. Politika pasiviteta, koju je vodstvo HSS slijedilo, bila je sračunata i na to da se što više iscrpljuju režim i državni organizam u cjelini i tako se meritorni faktori primoraju na ustupke. Direktno uvlačenje krune u politički život, na čemu je vodstvo SDK instituiralo, imalo bi samim tim da obilježiti priznanje o težini i ozbiljnosti državne krize, a da u isto vrijeme izazove i produbi sukob između krune i srbijanskih stranaka, među kojima je uglavnom postojala suglasnost u suštini politike prema opoziciji u Hrvatskoj. Ukidanje Vidovdanskog ustava bila je svojevrsna satisfakcija za vodstvo HSS, pored ostalog već i zato što se to moglo tumačiti kao priznanje i samoga kralja o slabosti Ustava i sistema koji je na njemu zasnovan. Ukidanjem Ustava stvoreno je stanje kada se moralo, u izgradnji novog ustavnog sistema, početi od početka, kada se nije moralo pridržavati nikakvih formalnih okvira, kao što bi to bio slučaj kad bi se radilo o reviziji Ustava. Maček je pozdravio apsolutizam kralja Aleksandra ukoliko bi on značio početak procedure za preuređenje države, a ne onako kako je taj sistem koncipirao sam kralj: tj. da bude prepreka svakom narušavanju postojećega državnog uređenja, da bi se politika nacionalnog i državnog unitarizma provodila s još više konsekvencijom, s novih ideoloških pozicija integralnog jugoslovenstva. Maček je Radićevoj paroli: »kralj i narod« davao bitno drukčije značenje negoli kralj. Smisao ove parole, kakav joj je davan od strane HSS, bio bi u tome da sam narod, slobodnom voljom, na slobodnim izborima, donosi odluku o tome kakvo državno uređenje želi. *Narod* se slobodno opredjeljuje, a *kralj* daje inicijativu, jer se to iz Skupštine, od političkih stranaka, ne može očekivati. Narod, kao nosilac suvereniteta Hrvatske, trebalo je da komunicira s kraljem, jer drugi faktori za to ne pokazuju spremnosti. Tako ova parola nije imala, u kasnijoj interpretaciji HSS, samo političko, već i državopravno značenje.¹⁶ U politici kralja Aleksandra, ta je parola u praksi realizirana tako što je kralj isključio posrednike između sebe i naroda, a u stvari i od naroda i njegovih predstavnika (političkih stranaka i parlamenta) oduzeo svu vlast i koncentrirao je u svojim rukama.

3. Poklonstvena deputacija

Poslije kraljeve proklamacije pripremao se kraljev dolazak u Zagreb, s očitim ciljem da se tako postigne vanjski efekt. Činilo se da će ubijstvo jednog od kraljevih tajnih savjetnika iz Hrvatske, novinara T. Šlegla, biti

¹⁶ U raznim izjavama predstavnika HSS o objašnjenjima ove parole sadržana su različita tumačenja, s različitim nijansama. U nizu takvih tumačenja karakterističan je članak: *Konfederacija, personalna unija i federalizam kao svjetski problem*, koji je u vrijeme konzultacija u dvoru objavljen u *Narodnom valu* br. 6, 5. I 1929: »Stjepan Radić prije svoje smrti izjavio je, da između nas i Srbijanaca postoji još jedna kopča — kralj, htijući time kazati, da se svi drugi odnosi, osim monarhističkog oblika države, moraju ponovno preurediti, čime će doći do izražaja nezavisan položaj Hrvatske spram Srbije.« Autor članka potpisan je slovom s.

razlog da se odustane od kraljeva posjeta Zagrebu. Međutim, i nakon toga govorilo se i dalje o predstojećem posjetu kralja, koju je u svibnju 1929. i javno nagovijestio gradonačelnik Srkulj. Za kralja se već bio pripremao nadbiskupski dvorac u Brezovici, gdje je trebalo da kralj odsjedne u vrijeme posjeta. Kako su zatim uslijedile terorističke akcije ustaške emigracije, između ostalog i na željeznicama, kraljev posjet, ođ kojeg su mnogo očekivali oni krugovi u Zagrebu koji su surađivali s režimom, skinuta je s dnevnog reda.¹⁷ Kad su u listopadu 1929. otkriveni izvršiooci atentata na T. Šlegla, došlo je do nervozne atmosfere između režima u Beogradu i zagrebačkoga gradskog zastupstva, potencirane još više time što su izvršiooci atentata, prilikom pokušaja hapšenja, dvojicu policajaca ubili i dvojicu ranili. Utvrdilo se da atentatori pripadaju frankovačkoj grupi, a neki predstavnici ove grupe nalazili su se u gradskom zastupstvu. Teroristička grupa i ubijstvo Šlegla dovedeni su u vezi s frankovačkim zastupnicima u gradskom zastupstvu, pa su neki od njih bili uhapšeni. Uza sve to, cijela stvar oko odgovornosti frankovačkih zastupnika bila je iz Beograda i odviše potencirana. Sve je to bilo veoma nezgodno za gradsko zastupstvo, samog gradonačelnika Srkulja, kao i ministre Hrvate u Živkovićevoj vladi. Spočitavalo im se što su se zalagali za imenovanje frankovačkih zastupnika u gradsko zastupstvo, koji se, evo, sada dovode u vezu s terorističkom organizacijom. Šef policije u Zagrebu, J. Bedeković, otpočeo je hajku protiv frankovaca.¹⁸ U toj zategnutoj atmosferi između Zagreba i Beograda došlo je do audijencije S. Rittiga, tada člana gradskog zastupstva.¹⁹ Kralj se Rittigu potužio na teškoće, naročito zbog onih krugova u Beogradu koji su protiv svakog popuštanja Hrvatima. Zato mu je do toga, izjavio je navodno Rittigu, da mu Hrvati pruže dokaze povjerenje i pomirljivosti, da bi tako mogao parirati ovim krugovima.²⁰ Apelirao je na Rittiga da ga zajedno sa svojim drugovima pomogne, a on garantira da će se ukloniti svi prigovori koje mu je Rittig iznio, naročito pitanje razgraničenja u Srijemu. Sugerirao mu je da oko sebe okupi

¹⁷ Kao nap. 12.

¹⁸ Uhapšeni frankovci, članovi gradskog zastupstva, bili su uskoro pušteni iz zatvora, a malo zatim izbačeni iz zastupstva.

¹⁹ Prema I. Peršiću, do Rittigove audijencije došlo je tako što su u toj napetoj situaciji u Zagrebu tražili od njega da ide kralju i nastoji ukloniti nepovjerenje, skinuti odgovornost s gradskog zastupstva i njegovih frankovačkih članova za terorističku aktivnost, te ishoditi da se ublaži policijski teror. Rittig je, piše Peršić, pristao, ali je molio da ga kralju uvede I. Meštrović, koji je s kraljem bio u dobrim odnosima. (Kao nap. 12). Meštrović iznosi ovu verziju: »Mate Drinković je nastavio dolaziti svake sedmice u Zagreb. Najčešće bi se viđali kod župnika dr. Svetozara Rittiga, tada najviđenijeg člana zagrebačkog gradskog vijeća. Mate je donosio Kraljeve poruke, koje su glasile, da bi kralj želio, da dođe u širi izravni dodir s Hrvatima nepolitičarima. Jednoga dana je Mate donio poruku, da Kralj želi razgovarati s Rittigom, koji je poslije nekoliko dana otišao u Beograd, imao duži razgovor s Kraljem, i vratio se opčaran njegovom ljubaznosti i dobrom voljom«. (Meštrović, n. dj., 216—7.)

²⁰ Kao nap. 12. U tom smislu piše i Meštrović: »Kralj mu je izlagao svoje poteškoće, s kojima se ima boriti sa Srbima, koji da bi htjeli poduzeti radikalne mjere prema Hrvatima«. (N. dj., 217.)

grupu s kojom će raditi.²¹ Tada je bilo dogovoreno da će kralja posjetiti jedna grupa uglednih ličnosti iz Hrvatske.²² Kralju je ova parada bila potrebna ne samo radi javnog mijenja u zemlji, već naročito i radi inozemstva. Rittig je ovo pitanje najprije iznio pred jednu užu grupu u Zagrebu.²³ Najzad je zagrebačko gradsko zastupstvo, na inicijativu Rittiga, donijelo zaključak da će u ime svojih građana uputiti veliku deputaciju koja će se pokloniti kralju sredinom prosinca, (u povodu njegova rođendana.) Zastupstvo je uputilo poziv i ostalim hrvatskim gradovima i društvima na učestvovanje u toj deputaciji.²⁴ Zatim su i druge općinske skupštine redom donosile zaključke u tom smislu. Tako je za kraljev rođendan bila organizirana velika deputacija u kojoj su učestvovali predstavnici općina, korporacija, kulturnih i privrednih društava, udruženja trgovaca i industrijalaca.²⁵ Prvotno, kada je zagrebačko gradsko zastupstvo donijelo zaključak o upućivanju deputacije, bilo je odlučeno da će se tom prilikom kralju uručiti deklaracija, u kojoj će se iznijeti zahtjevi Hrvata, kao i to da se jedna deklaracija izda za javnost.²⁶ Tekst deklaracije napisao je Rittig — »u duhu političkog programa hrvatskih federalista«, kako primjećuje Meštrović. Međutim, gledište koje je deputacija izložila kralju, bilo je u javnosti namjerno zataškano. »Što ta deklaracija nije bila objavljena«, piše Meštrović, »Živković je opravdavao time da bi to moglo izazvati Srbe, pa da bi oni mogli početi slati deputacije i zastupati protivno gledište.«²⁷ Obećanja koja je kralj navodno dao Rittigu o koncesijama u korist Hrvata, koje će biti učinjene prigodom kraljeva rođendana i posjete deputacije, nisu izvršena.²⁸ Poklonstvena deputacija završila se više s neuspjehom nego uspjehom, i s više neuspjeha za njene orga-

²¹ Peršić bilježi da je kralj predložio Rittigu da okupi oko 200—300 prijatelja (Kao nap. 12.)

²² Prema Meštroviću, kralj je Rittigu rekao: »Dovedite mi četrdeset, ili dvadeset, viđenijih Hrvata u audijenciju, da mogu pokazati Srbijancima, da i Hrvati hoće ovu državu, pa da tako kod njih suzbijem pritisak za poduzimanje nasilnih mjera prema Hrvatima«. (N. dj., 217.)

²³ Meštrović spominje da su na prvom sastanku bili prisutni: Trumbić, Dežman, Drinković, Rittig, Meštrović. »Dežman se odmah izjasnio za tu ideju i topla ju pozdravio, a isto tako, razumije se, i Drinković, koji je, vjerojatno, u tom pogledu služio kao Kraljev instrumenat. Trumbić je bio skeptičan, da bi moglo biti kakve koristi od tog koraka, ali je u zadnju rekao: Pokušajte.

On sam u to nije htio ulaziti. Meni je na samo rekao:

— Pođi i Ti, kad si s njime u dobre, pa ćete vidjeti. Niste ni onako nikakvi politički faktori. To ne može nikoga vezati, niti kompromitirati hrvatski stav. Može biti... Vrag bi znao. On je inteligentan, a bilo bi u njegovom vlastitom interesu, ako i on nije samo velikosrpski instrumenat«. (N. dj., 217.)

²⁴ Politika, br. 7749, 29. XI 1929.

²⁵ Politika, br. 7765—7767, 16—18. XII 1929.

²⁶ Meštrović tvrdi da je Rittig poslije tog zaključka ponovo išao kralju, koji se, kao i Živković, suglasio s tim, samo da deputacija dođe. (N. dj., 217.)

²⁷ Meštrović, n. dj., 217.

²⁸ Peršić je o tome zabilježio: »Kralj je stavio u izgled neke teritorijalne korekture već za svoj rođendan kad poklonstvena deputacija hrvatskih gradova stigne u Beograd. To je bilo osujećeno, kako se kralj izgovarao, radi pokušaja atentata na vlak, koji je vodio tu deputaciju u Beograd. Kralj je bio ogorčen, naglašavao je, da je on i vojnik, pa da momentano ne smije ništa učiniti, što bi se moglo tumačiti kao popuštanje teroru. Zato će, čim dođe povoljan čas, izvršiti svoje obećanje, kako glede ustava, tako i teritorija.« (Kao nap. 12.)

nizatore nego za režim i kralja.²⁹ Zbog te inicijative, Rittig je bio izložen oštrim napadima od strane HSS-ovaca i frankovaca, i protiv njega je bila u Zagrebu organizirana prava hajka.³⁰

4. Uhapšenje V. Mačeka i akcija režima za razbijanje HSS

U vrijeme priprema za posjet deputacije kralju policija je uhapsila jednu grupu omladinaca u Zagrebu, umiješanih u pokušaj atentata na vlak u kome je putovala deputacija. Prema navodima policije teroristička grupa kojoj su pripadali ovi omladinci bila je podijeljena u dva dijela. Dio terorističke grupe pod vodstvom I. Bernardića imao je zadatak da vrši atentate na pojedine ličnosti, dok je grupa pod vodstvom C. Hadžije trebala da vrši diverzije na mostovima i sl. Dio pripadnika ove organizacije bili su pripadnici HSS. Optužnica je teretila jednog od članova vodstva HSS — J. Jelašića. Optuženi su u svojim izjavama teretili i Mačeka da je, preko Jelašića, davao novac znajući da je on namijenjen za terorističku aktivnost. Policija se u ovome naročito oslanjala na izjavu samog Jelašića, te V. Begića i Bernardića. Nakon toga je Maček stavljen u istražni zatvor.³¹ Većina optuženih je na javnoj raspravi, koja je počela 24. IV 1930, porekla svoje izjave policiji s obrazloženjem da su ih dali pod pritiskom i terorom kod saslušanja.

Optužnica protiv Mačeka bila je koncipirana tako da se što više kompromitira i on lično i vodstvo HSS. On je bio optužen zbog novčanog pomaganja spomenute terorističke aktivnosti, kao i zbog božićne čestitke koju je donio stranački list *Dom*, gdje je na prvoj strani tekst čestitke bio uokviren trnovim vijencem, koji jednim svojim šiljkom zasijeca u hrvatski grb, na podnožju.³² I jedno i drugo inkriminirano djelo označeno je kao propaganda i aktivnost za razbijanje državne zajednice i izdvajanje Hrvatske. A to se opet dovodilo u vezu s aktivnošću emigracije, koja ima isti cilj. »Da su ove

²⁹ Meštrović primjećuje: »Ta „poklonstvena deputacija“ predstavljala je neki mali uspjeh za režim, a fiasko za članove deputacije.« (N. dj., 217.)

U odbrani Mačeka pred Državnim sudom za zaštitu države, sredinom 1930, Trumbić je tvrdio da je prilikom sastavljanja poklonstvene deputacije istaknutu ulogu imala policija. On je pored ostalog rekao: »Mi smo u položaju da možemo objasniti da je čitav taj pokret za deputaciju nastao inicijativom, učestovanjem, radom, organizacijom od strane policije. Policija je naime organizovala odbore u raznim srezovima i selima koji su odbori imali zadatak da se staraju oko formiranja poklonstvene deputacije. Policija je imenovala pojedine članove tih odbora i policija je u glavnom rukovodila taj posao i prema tome mora se da označi da su sve te deputacije uz ovakve pretpostavke, da su te deputacije rezultat rada policije.« (Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta, u Beogradu, Arhiv Državnog suda za zaštitu države — dalje samo: DS, suđenje Bernardiću i drugovima, rasprava od 27. V 1930.)

³⁰ Kao nap. 12.

³¹ Državni tužilac je za vrijeme pretresa izjavio, da je i sam teško vjerovao da bi Maček mogao biti umiješan u ovu terorističku akciju i stoga tražio da se izjave Jelašića i Begića preispitaju. I kad u njihovim izjavama nije bilo sumnje, izjavio je dalje državni tužilac, odlučeno je da se i protiv Mačeka otvori istraga. (DS, pretes od 28. V 1930.)

³² *Dom*, br. 69, o Božiću 1929

terorističke akcije bile uperene protiv državnog i narodnog jedinstva«, izjavio je državni tužilac« »i da su imale tu svrhu da se time podupre ilegalni rad Hrvata emigranata dr. Krnjevića i Košutića, po mom dubokom uverenju, o tom imamo više nego dovoljno dokaza u ovom krivičnom predmetu«. Napominjući da nema dokaza da bi Maček bio podstrekač i inicijator spomenute akcije, državni tužilac je tvrdio: »Sigurno je da ima dokaza da su one grupe iz inostranstva uticale na dr. Mačeka da jednu ovakvu akciju ipak podupre, a da on nije bio sklon njima, on bi izgubio, jer bi došao pred alternativu: Uskratiti pomoć značilo bi izgubiti poverenje, pružiti pomoć stvar je sigurna. Sigurna u toliko što se on ne izlaže. Njegova je osoba ostala povučena a prema omladini izlagali su se Jakov Jelašić i Vilko Begić. Dr. Maček prema tome nije mogao računati da će se on izložiti ako podupre ovu akciju, jer je on držao, ako se uhvate učesnici ove terorističke akcije, ako čak uhvate Vilka Begića i Jakova Jelašića, da oni ipak neće izdati njega, svoga vođu, a u tome se dr. Vladimir Maček prevario. Oni su došli u takvu priliku da su morali izdati ne samo sebe, nego i njega, svoga vođu«. »Da ova akcija, da ova teroristička akcija stoji u vezi s ilegalnim radom Košutića i Pavelića, imamo dokaza ne samo u onome što sam pre naveo u izjavama Cvetka Hadžije, već imamo i dokaza da baš po vremenu koincidiraju«. ³³

Optuženima je presuda izrečena 14. lipnja. Trinaestorica optuženih osuđena su na kazne od 15 godina do 6 mjeseci, dok su deseterica bila oslobođena, među njima i Maček. ³⁴ Oslobođajuća presuda mogla je biti samo nepovoljna za režim, kojemu je bilo do toga da i Mačeka i HSS dovedu u vezu sa terorističkom aktivnošću i separatističkom akcijom. ³⁵ Sud je, međutim, našao da organizirana teroristička organizacija nije postojala. ³⁶

Režim je u to vrijeme poduzeo mjere i radi razbijanja HSS iznutra, izazivajući unutrašnje podvajanje. Na početku 1930, režimu je pristupio drugi potpredsjednik HSS K. Kovačević. Pokrenuta je akcija da se oko njega okupi što više pristaša ove stranke. ³⁷ Radi propagandnog efekta, u Beograd je u vrijeme otvaranja procesa protiv Mačeka došlo jedna poklonstvena deputacija seljaka, u kojoj je bilo i više bivših pristaša HSS. ³⁸ Ovim gestom htjelo se demonstrirati neslaganje članstva HSS s Mačekovom politikom i manifestirati privrženost politici režima.

Dok se Maček još nalazio u zatvoru, kralj je pokušao da ga pridobije za sporazum. U ime kralja Mačeka je posjetio S. Rittig. Peršić je o tome

³³ Kao nap. 31; Politika, br. 7924, 20. V 1930. Kasnije, nakon jednog razgovora s kraljem, Meštrović je pričao Trumbiću da »Kralj drži da je Maček frankovačkog mentaliteta«. (Zbirka Trumbić, bilješka od 29. VIII 1930, o razgovoru s Meštrovićem, neregistrirano.)

³⁴ U toku istrage utvrdilo se da je Maček dao novac Jelašiću i Begiću, ali nije bilo dokaza da je to dato za svrhe koje je navodila optužnica. Trnov cijenac u *Domu* bio je navodno otisnut bez Mačekova znanja.

³⁵ General Živković je još prije glavne rasprave izjavio Miškulinu, »da su prenaglili, da je Begić sve porekao pred sudom, da Jelašić tako brblja da se ništa ne može razabrati, da sada neznaju šta raditi, hoće li da ga sud na raspravi riješi, ili da se ne izda optužnica«. (Zbirka Trumbić, bilješka od 30. I 1930, neregistrirano.)

³⁶ Politika, br. 7939, 15. VI 1930.

³⁷ Lj. Maštrović, n. dj., *Dom*, br. 37, 11. IX 1935.

³⁸ Politika, br. 7889, 23. IV 1930.

zabilježio: »Tako je nakon poklonstvene deputacije³⁹ došlo i do toga, da je dr. Ritig došao u kontakt sa zatvorenim drom Mačkom, da ga je u istražnom zatvoru posjetio i da je s njim raspravljao o uvjetima, pod kojima bi se moglo bar predbježno, privremeno i paliativno hrvatsko-srpski spor ublažiti. Mačkov je odgovor bio Ritigu, da reče kralju, da on, dr Maček, ostaje kod onih istih uvjeta, koje mu je postavio i u historičkoj audijenciji uoči proglašenja diktature.«⁴⁰

Prema pisanju strane štampe, u proljeće 1930. vođeni su pregovori između režima i navodno osmoricе pristaša HSS o njihovu ulasku u vladu i uvjetima za sporazum u tom smislu. Neki su od njih tražili da Maček bude pušten, da se emigrantima podijeli amnestija i da se država preuredi formiranjem triju jedinica: slovenačke, hrvatske i srpske.⁴¹ Kako sporazum na toj osnovi nije postignut, to su samo četvorica od njih ušla u vladu i to: Šibenik, Preka, Najdorfer i Švegl.⁴² U povodu njihova ulaska u vladu *Politika* je pisala: »Događaji, koji su se odigrali u toku dva posljednja dana, imaju se smatrati kao krupan uspeh vlade generala g. Živkovića na opštoj konsolidaciji i sređivanju političkih odnosa u našoj državi«. Ovo se tumačilo kao znak da su hrvatske mase napustile opozicionu politiku i shvatile i odobrile intencije kraljeva manifesta od 6. siječnja.⁴³ »Jedna je stvar veoma upadljiva u pogledu naimenovanja novih ministara«, pisao je list *Kölnische Zeitung*, »dok se dosada uvek naglašavalo da je diktatorska vlada skroz nepolitička i da političke stranke, koje su donele toliku nesreću zemlji, ne priznaje, već želi da stanovništvo zadobije za svoju stvar isključivo putem dobre i savesne uprave, pozivaju se sada u Beograd ličnosti izrazito političkog obilježja o kojima ništa drugo ne može da se kaže no da su bili članovi prezrene hrvatske seljačke stranke. Čak štaviše, ovim političkim ljudima mora da ustupe svoja mesta nepolitički stručnjaci, kao što su Frangeš i Drinković. Ovo je politika u najgorem smislu te reči i biće potrebno da se sačeka kakvim će plodovima uroditi ovakva jedna politika.«⁴⁴ U stranjoj štampi je isticano da je do tih promjena došlo prvenstveno pod pritiskom Pariza, odakle se zahtijevalo ublaživanje diktaure i kompromis s Hrvatima.⁴⁵

³⁹ Misli se na deputaciju u prosincu 1929.

⁴⁰ Peršić dalje piše: »Kralj, saslušavši to, nije rekao ni da, ni ne, ali je očito pokazivao znakove, da uvida te će morati u hrvatskom pitanju drugim putem, da će morati lomiti s onima u Beogradu, koji su nepopustljivi i nepomirljivi. Zato je dao dru Rittigu razumjeti, da će se na odlučivanje o tom unutrašnjem državnom pitanju dati odmah, čim sretno riješi neka *vanjska* državna pitanja, što da po svoj prilici neće dugo trajati.« (Kao nap. 12.) Kad se jednom bude došlo do Rittigovih zabilježaka vjerojatno će se unijeti više jasnoća i u ove kraljeve kontakte s Mačekom.

⁴¹ Arhiv Državnog sekretarijata za inostrane poslove, Bilten Centralnog pres-biroa — dalje samo Bilten CPB, — IV, juni 1930, pisanje lista Magyarság od 7. VI 1930. List *National Zeitung* (isto, 8. VI 1930) je pisao da je u vezi s ovim pregovorima B. Smoljanu navodno ponuđen ulazak u vladu, a Trumbiću poslanstvo u Londonu, što su oni odbili. Drugih izvora o tome nisam našao.

⁴² *Politika*, br. 7915—7916, 20—21. V 1930.

⁴³ *Politika*, br. 7916, 21. V 1930.

⁴⁴ *Kölnische Zeitung*, 13. VI 1930, Bilten CPB, IV juni 1930. Strana štampa komentirala je ove promjene uglavnom već prema tome kako se u načelu odnosila prema režimu u Jugoslaviji.

⁴⁵ Vid. na pr. Magyarság, 7. VI 1930, Bilten CPB, IV, juni 1930.

5. Mačekov put u Karlové Vary

Iz nekih nedovoljno jasnih podataka proizlazi da je general Živković, preko posrednika, želio u rujnu 1930. stupiti u kontakt s Mačekom. Naime, u jednom pismu H. Krizman piše V. Vilderu: »Povodom onog Vasinog saopćenja zanimao sam se oko osobe pregovarača iz Beograda. Do 19. o. mj. nitko ga nije zvao niti mu takovu misiju povjerio. Na sve dosadašnje pokušaje, da ga se angažuje za režim izjavljivao je da želi ostati po strani kao miran posmatrač. Izgleda, da je njegovo ime došlo u pismo samo tako nabačeno i da o tom pozivu ne samo da on ništa ne zna nego možda ni onaj glavni, već da su to udesili sami posrednici i špekulanti«. »Onaj u Beogradu ne zna ni sada poslije mog interesovanja da je spomenut kao pregovarač«. »Jesi li sa Mačekom o tome šta govorio. Ako ti je što povjerio, možeš mu gornje saopćiti, inače ga pusti«. ⁴⁶ Vilder odgovara: »Ali nisam imao prilike, do pred neki dan da razgovaram na samu sa Mačekom. On dalje od onoga pisma nije ništa primio. No da postoje neke namjere zbliženja sa strane onoga gospodina, za to imamo i drugih dokaza. Doznali smo kako je izričito pitao Šibenika da li ima veze sa Mačekom. a onda je došla putnica u 24 sata riješena.⁴⁷ Kod ljudi raste fantazija i svakojako to tumače ali meni je jasno da su jednoč pametno odlučili: Ako bi htio ostati vani — neka ga, on više smeta ovdje.⁴⁸ Iz svega ovoga i raznih tih pokušaja izlazi za nas potreba, da se držimo s njima. Oni tamo lako prelaze preko nas«. ⁴⁹

Maček je u Karlové Vary putovao privatno, radi liječenja, ali je imao u planu da svoj put iskoristi i u političke svrhe, predviđajući susret s emigrantima, prvenstveno Krnjevićem i Košutićem. Kako je pred odlazak pričao Trumbiću, predvidio je da se s Krnjevićem sastane u Beču, po mogućnosti tajno, a ako se za to i dozna, »ništa zato, jer Krnjević nije ništa učinio, protiv njega nema ni procesa i može *da se sutra vrati*, samo što bi imao odgovarati policijski za nelegalno prelaženje granice«. ⁵⁰ Trumbić je Mačeku dao izvjesne upute i prijedloge. O tome je i sam zabilježio ovo: »Ja sam mu savjetovao da kada već putuje i to u dvije države, da iako ide na liječenje, sasvim privatno, da je on jedna politička ličnost sa istaknutim položajem u narodu. pa da stoga učini prema predstavnicima odnosnih država u koje

⁴⁶ ASFRJ, Zbirka Krizman (dalje samo: Zbirka Krizman), pismo od 23. IX 1930.

⁴⁷ Maček se tada jednim pismom obratio gen. Živkoviću da mu se izda pasoš radi odlaska na liječenje u Karlove Vary. Živković je odmah telefonom izdao nalog zagrebačkoj policiji da se pasoš izda (Maček, n. dj., 134). M. Kostić, samostalni demokrat, advokat iz Zemuna, govoreći o opoziciji u Srbiji, izjavio je Trumbiću, »da se je posumnjalo, kako je to Maček dobio pasoš i da se je govorilo da će on uplivati na Košutića i Krnjevića da se vrate kući«. Trumbić je odgovorio da je jedini razlog Mačekova odlaska bolest. Kostić je dodao »da se govori da bi i kralj htio razgovarati sa Mačekom« (Zbirka Trumbić, bilješka od 19. X 1930. o razgovoru s M. Kostićem, neregistrirano).

⁴⁸ Maček smatra da mu je Živković izdao pasoš u nadi da bi on mogao ostati u inozemstvu, gdje bi bio manje opasan nego kod kuće (Maček, n. dj., 134).

⁴⁹ Zbirka Krizman, pismo od 5. X 1930.

⁵⁰ Trumbić je u svojoj bilješci stavio uz ove Mačekove riječi uskličnik i upitnik.

ide jedan akt kurtoazije, bez ulaženja ikakva u politiku, koji je uvijek na mjestu kad prima od njih gostoprimstvo. Time daje važnost i sebi što mu niko ne može zamjeriti, a s druge strane prima se i honorira simpatično. Pripovijedao sam mu kako sam ja postupao 1928. i sa kojim uspjehom. Konkretno, predložio sam mu, da u Beču, gdje ostaje da konsultira i onomašnje specijaliste, da se upiše u knjigu predsjednika republike a da posjeti kancelara i da kaže da je htio pozdraviti kućedomaćina. Kad pođe u Čehoslovačku, neka isto učini ako pođe u Prag, a ako ne pođe, neka pošalje brzojavni pozdrav predsjedniku republike i predsjedniku vlade. Obe sam mu depeše sastavio. Jako mu se sve dopalo i pristao je.⁵¹

Po dolasku u Beč, Mačeka je dočekao novinar Fertilio, dopisnik *Obzora*, i uručio mu pismo od grupe Sarkotić, Perčević i Perčec, u kojem je bio zamoljen za sastanak, do koga je odmah i došlo.⁵² Maček im je izrazio želju, u smislu Trumbićeve preporuke, da pozdravi kancelara. Sarkotić je obećao da to organizira, ali je umjesto sastanka s kancelarom osigurao sastanak samo sa Seipelom, bivšim kancelarom. Maček se htio ograničiti samo na upoznavanje s njime, ali se ponešto razgovaralo i o politici. Odgovarajući na njegovo pitanje općenito ga je informirao o prilikama u Jugoslaviji. Seipel se interesirao za razloge Korošćeva izlaska iz vlade.⁵³ Upitao je Mačeka, »bili Hrvati, za slučaj nezavisne Hrvatske, ušli u užu vezu sa Austrijom i Mađarskom«. »Maček kaže da na ovo neprijatno pitanje nešto je odgovorio evanzivno, da ako bi bila konstelacija zgodna za to, da bi moglo biti. Ali je idejno protiv toga« — zabilježio je Trumbić o razgovoru s Mačekom.⁵⁴

U Beču je zatim došlo do sastanka između Mačeka, Krnjevića i Košutića, koji su doputovali 9. listopada.⁵⁵ »Oni kažu da je situacija jako povoljna,⁵⁶ samo je pitanje vremena.« Krnjević je prije toga bio u Ženevi i u rujnu predao memorandum Briandu, francuskom ministru vanjskih poslova. Učinio je to u povodu Briandova plana za organizaciju federalne evropske unije, koji je u svibnju predan članovima Društva naroda. Glavni smisao memoranduma je u upozorenju da se pri organizaciji evropskog poretka mora voditi računa o srpsko-hrvatskim odnosima, koji mogu dovesti u pitanje evropski

⁵¹ Zbirka Trumbić, bilješka od 3. i 4. X 1930, o razgovoru s Mačekom, ne-registrirano.

⁵² Trumbić je zabilježio da mu Maček »kaže da je Sarkotić ostario i o njemu ne može se voditi računa, jer on ne vidi ništa drugo nego povratak Habsburga i uspostavu Austrije, sa Mađarskom i Hrvatskom, ali bez Češke tako da bi to bio trijalizam pod zajedničkom dinastijom Habsburga«.

⁵³ Maček je odgovorio »da ko će to znati, ali da se drži da valjda osjeća da lađa tone, pak se na vrijeme iskrcrao da se nađe na suhu. Tako je bilo i za vrijeme rata.«

⁵⁴ Trumbiću je Maček izjavio da »on drži da je Seipel protiv *Anschlussa* a za uspostavu Habsburga sa presonalnom unijom Austrije, Mađarske i Hrvatske, barem u početku, a Sarkotić da je njegov čovjek.«

⁵⁵ U pratnji Mačeka nalazili su se I. Šubašić, koji je s njim ostao u Beču, i M. Prpić, koji je produžio za Karlové Vary da ondje organizira Mačekov smještaj.

⁵⁶ Misli se na hrvatsko pitanje, s obzirom na inozemstvo i razvoj međunarodne situacije, koja je od interesa za hrvatsko pitanje.

mir.⁵⁷ Poslije ovih razgovora s Krnjevićem i Košutićem, Maček je otputovao u Karlové Vary, a Košutić u Italiju.⁵⁸

U Karlovim Varyma Maček je imao nekoliko političkih susreta. Jednog dana je iz Graca doputovao S. Duić, pripadnik Sarkotičeve emigrantske grupe. »On kaže da sve što Seipel i njegovi misle ništa ne vrijedi, da su svi u Austriji za Anschluss«, u što se i sam vlastitim opažanjima uvjerio.⁵⁹ Posredstvom V. Radića, Maček se u Pragu, privatno, sastao sa M. Hodžom. Na povratku, ponovo se u Linzu sastao s Krnjevićem i Košutićem, a zatim su zajedno otputovali u Salzburg, gdje je priređen izlet na jedan obližnji vrh. Tu je jedan talijanski diplomat želio da od Mačeka, kako je ovome objasnio Košutić, čuje da li se slaže s Košutićem. »Nije mu stavljao nikakva pitanja, nego su se razgovarali«. Na poziv iz Verone došao je A. Pavelić i oni su zajedno produžili do Vilacha.⁶⁰ »Na prigovor zašto Talijani traže Dalmaciju, Pavelić je kazao da im je i on prigovorio, ali da Mussolini nije s tim sporazuman i da je sada propaganda jenjala.«⁶¹ U Salzburg je iz Pariza došao i Lj. Kežman. »I on je htio predati neki Memorandum, a on [Maček] mu je rekao da stoji u Parizu i da drži vezu s Francuzima odnosno pitanja vojske. Sa Njemanovom da se je znao, pa da je bio prekinuo i da se opet izmirio«. »Uloge: Pavelić vodi politiku sa Talijanima, Košutić između Italije i Engleske, Krnjević drži se Engleza a Kežman neka se drži legalno i u vezi sa Francuzima« — zabilježio je Trumbić o razgovoru s Mačekom nakon njegova povratka.⁶²

⁵⁷ Zbirka Trumbić, prijepis memoranduma, neregistrirano. Krnjević se u Ženevi sastao s W. Steedom, koji je »razgovarao sa *Marinkovićem*, komu da je rekao od prilike: *'Šta to radite, kralj će izgubiti glavu a država će vam se raspasti!*' Marinković je umirivao Steeda da ne treba ići do krajnosti, da će doći do promjena«. Steed je obećao Krnjeviću da će, kad se vrati iz SAD, poduzeti oštru kampanju protiv režima u Jugoslaviji.

⁵⁸ Košutić je prije toga putovao u SAD, ali mu je, zbog neispravnih dokumenata, a u stvari zbog intervencije jugoslavenskih vlasti, bilo zabranjeno iskrcavanje i on je vraćen natrag. O tome je prilikom ovog susreta detaljno informirao Mačeka. Kasnije je nastojao da dobije austrijski pasoš, a kad mu to nije uspjelo, otputovao je u Berlin, namjeravajući da ondje pribavi dokumente za put u SAD.

⁵⁹ »Duić je kazao da je dolazio k njemu Grac Njemanov (novinar koji je bio pri ruci Trumbiću u vrijeme njegove misije u inozemstvo, pod kraj 1928. Vid. Krizman, n. dj.) i da ga je ispitivao najviše o jugoslavenskoj vojsci i o pitanju njene duhovne kompaktnosti obzirom na nacionalnu razrožnost. On drži da je Njemanov francuski agent i da to interesira Francusku osobito u pravcu bili jugoslavenska vojska mogla biti kompaktna bar u borbi protiv Italije.«

⁶⁰ Prije toga Pavelić se navodno sastao s Krnjevićem. (Zbirka Trumbić, bilješka od 23. IX 1930, o razgovoru s dr Josipom Sunarićem, neregistrirano.) U rujnu 1930. Pavelić je u ime svoje grupe (formalno kao narodni zastupnik) predao memorandum Društvu naroda. (Zbirka Trumbić, prijepis, neregistrirano.)

⁶¹ Trumbić je ovo popratio upitnikom.

⁶² O onom što se odnosi na Mačekom put u Karlové Vary vid. Zbirka Trumbić, bilješka od 5. XI 1930, o razgovoru s Mačekom, neregistrirano. (Vid. i J. Jareb, Pola stoljeća hrvatske politike, Buenos Aires 1960, 47). U okviru ovog rada ne će se ulaziti u prikaz emigrantske aktivnosti HSS u tom razdoblju, jer bi to bilo moguće samo u okviru prikaza tadašnje međunarodne situacije. U skladu s tim ne će se ulaziti ni u pitanje odnosa među emigrantskim grupama. Sva ova pitanja bit će razmotrena u posebnom prilogu.

6. Pripreme za napuštanje otvorenog apsolutizma

U svom manifestu od 6. siječnja, kralj je nagovijestio stvaranje novih institucija koje će s većim uspjehom nego institucije iz prethodnog, parlamentarnog razdoblja, osigurati unutrašnju stabilnost i napredak. Uredniku pariskog *Matina* izjavio je: »Ja želim da zemlja uživa više slobode i svoju volju nezavisnije da izrazi nego što je to mogla u prošlosti. Da to postignemo, moraćemo da prođemo kroz jedno doba posvećeno samo radu. Moramo da spremimo jedan režim decentralizacije i režim sposoban za život, koji bi u isto vreme morao obezbediti teritorijalno i kulturno jedinstvo. Moramo upravu očistiti i reorganizirati, jer mi doduše imamo odlične činovnike, ali sam rad i nagradu za rad moramo organizovati na široj osnovi«. »Ne mogu vam danas reći koliko će vremena biti za to potrebno, ali mislim, da neće biti dugo. Nebrojene izjave lojalnosti koje sam dobio iz cele zemlje dokazi su da ću naći potpore u svim stvarno produktivnim snagama zemlje.«⁶³

Iz ovoga se vidi da je kralj, od samog početka, prikazivao svoj lični režim kao privremeno rješenje, rješenje na kraći rok. Međutim, daljnji razvoj režima bio je nepovoljan gotovo u svim pravcima. Kralj Aleksandar se sve više zapletao u mrežu koju je sam spleo i teško je iz nje nalazio izlaz. Privredna kriza, koja je upravo počela zahvaćati Jugoslaviju, imala je više-struko nepovoljno djelovanje za režim. Problemi koje je privredna kriza donijela većinom su pripisivani u grijeh režimu, u mnogočemu opravdano, s obzirom na metode kojima je režim, u situaciji ionako složenoj vodio socijalnu i privrednu politiku. Već i samo to bilo je ozbiljan razlog koji je dovodio do toga da se politička i socijalna podloga režima stalno sužavala. Uz to u tom pravcu djelovao je i čitav niz drugih komponenata nepovoljnih za režim. To je dolazilo do izražaja tako što se sve više produbljavao jaz između snaga koje su već po suštini svoje politike bile protivne šestojanuarskom režimu i toga režima. S druge strane, sve se više sužavao krug onih koji su u početku sa simpatijama primili režim od 6. siječnja. Dio političkih snaga koji je u početku primio režim bez određenog stava sada je pretežno prelazio u opoziciju.⁶⁴

Pridobijanje za režim i uvlačenje u vladu nekih pristaša HSS. sredinom 1930, značilo je stanovit uspjeh za režim u pravcu razbijanja opozicije, a napose HSS. Međutim, uskoro dolazi do Korošćeva povlačenja iz vlade, što je nesumnjivo značilo poraz režima, naročito s obzirom na to da je Korošec bio jedini od stranačkih šefova koji je od samog početka pružio aktivnu podršku režimu svojim ulaskom u vladu generala Živkovića. Taj poraz režima bio je tim veći, ako se imaju na umu stvarni razlozi i pozadina Korošćeva istupa, mada njegov odlazak u opoziciju nije značio i neko ozbiljnije angažiranje u borbi protiv režima. Inače, navode se različiti razlozi za Korošćevo istupanje iz vlade, a u osnovi svega bilo je nezadovoljstvo stranačkih masa

⁶³ Politika, br. 7440, 17. I 1929.

⁶⁴ Usp. *Stojkov*, Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931. godine. Istorija XX veka, Zbornik radova IV, Beograd 1962, 251; Lj. *Boban*, Držanje srbijanskih opozicionih stranaka povodom Zagrebačkih punktacija, HZ XV (dalje: *Boban*, *Držanje*).

zbog njegove kolaboracije s režimom.⁶⁵ I Živkovićeve, kao i sve kasnije šestojanuarske vlade, mada su se stalno prikazivale kao vanstranačke. nisu u stvari djelovale kao homogena tijela i stalno su bile opterećene antagonizmom raznih grupa iz bivših stranka i ni jedna od njih nije se uspjela sasvim rasteretiti i osloboditi »stranačkog kompelsa«.⁶⁶

Karakteristično je bilo raspoloženje i razočaranje, u različnim nijansama, među onim političkim snagama koje su promjenu od 6. siječnja primile kao svoj credo. Polazna osnova za sva ova razočaranja bila je u objašnjenju da režim u svom izvođenju odudara od vizije koju je kraj u manifestu od 6. siječnja zacrtao. Karakteristično je u tom smislu pismo Đ. Šurmina iz 1930. M. Srškiću, ministru pravde, koje se ovdje, radi nekih karakterističnih momenata, donosi u širem izvodu. Srškić je, naime, zamolio Šurmina da mu dostavi spisak lica koja bi mogla doći u obzir za imenovanje u Banski savjet.

Šurmin je, »ne kazujući nikome stvari«, razgovarao s nekim ljudima. »Ako Te još u tom položaju, u ove dane teške naše krize, zateče ovaj list«, piše on Srškiću, »možeš ga upotrijebiti; ako pak ne zateče i ako nastupi druga situacija, neka Ti bude dokumenat, kako se ovdje, u ovom bolnom mjestu, u Zagrebu, prosuđuje taj današnji položaj«. »Od nacionalnih se ljudi niko ne trga za surađivanje u Banskom savjetu. Razlozi su tome u tom, što se ne vidi ni u kojem pravcu, kako se misli dalje voditi naša politika. Osjeća se svuda nesigurnost, jer se izgubio onaj pravac, koji je dne 6. januara 1929. god. bio posve jasno izražen.

⁶⁵ Prema informacijama koje je M. Matulić, urednik *Hrvatske straže*, prenio Trumbiću, Korošcu se u stranci prigovaralo da je svom taktiziranju žrtvovao vjerska i nacionalna načela. »Osobito mladi ustaju nepomirljivo i traže promjenu pravca u smislu načela katoličke crkve i narodne slovenske individualnosti.« Neslaganje u stranci postoji i u odnosu na politiku prema Hrvatima. Na jednom užem stranačkom sastanku navodno su postavljena tri pitanja koja bi Korošec trebalo da u Beogradu izvede na čistac: 1. »Je li se priznaje Slovenstvo kao samostalni nacionalni individualitete?«; 2. pitanje katoličke crkve i slobode vjerskih organizacija; 3. »Što je ovo novo Jugoslavenstvo, pa plemenska i vjerska baza, koja je zabranjena?« »Mladi da su i oni za državu, jer da bi inače Slovencima bilo još gore, ali nisu za politiku, koja pod imenom Jugoslavenstva protivna je katoličkoj crkvi i hoće da slovensku individualnost posrbi. Korošec se našao između dvije vatre, pa se je stoga povukao.« Prema Meštrovićeve pričanju, on je prije izlaska iz vlade izjavio Izidorom Cankaru, »da se on još nije usudio ništa reći kralju o politici, jer još nije zrelo. Da je držao sastanak sa svojima, gdje ih je izvjestio, pa im je predložio da slobodno nađu drugoga, koji će ga zamijeniti, ali je ostalo na njemu.« Neposredni povod Korošćeve demisije bio je sukob s gen. Živkovićem. Naime, pošto je u vladi bilo dogovoreno da će ministri ići na teren u agitaciju, za Sloveniju su bili određeni Korošec, Kramer, Švegl i Najdorfer. Prema jednoj verziji, Korošec je odbio da ide zajedno sa spomenutim ministrima, a prema drugoj, on je podnio demisiju, jer mu je Živković dao nalog u kom smislu će na sastanku biti donesen zaključak. (Zbirka Trumbić, bilješka od 28. IX 1930, o razgovoru s dr. Matulićem, neregistrirano; bilješka od 19. X 1930, o razgovoru s dr. M. Kostićem, neregistrirano; bilješka od 29. VIII 1930, o razgovoru s Meštrovićem, neregistrirano; vid. i nap. 53.)

⁶⁶ Nakon razgovora s kraljem, Meštrović je pričao Trumbiću: »Odlučeno je sa kraljem 'depolitizacija' sadanjih ministara. K[ralj] se tuži da svaki vuče na svoju stranu za svoje part[ijske] pristalice. Stoga da su [se] sporazumili da će izići izjava vlade, u kojoj svi se ministri odriču svojih prijašnjih stranaka i kidaju sa njima odnošaje.« (Zbirka Trumbić, bilješka od 29. VIII 1930, o razgovoru s Meštrovićem, neregistrirano.)

Opaža se i odviše jasno, da se svakim danom imaju mijenjati smjernice: danas se podiže onaj, koji je u čitavom svom radu dokazivao, da ne će ono, što je 6. januar navijestio. Traže se ljudi, koji uzimaju 6. januar kao ishodište za svoje interese bez obzira na općenitosti i na korist Jugoslavije. Oni pak koji su 6. januar shvatili kao dan oslobođenja ove zemlje ne tražeći za sebe apsolutno nikakve lične koristi, a ni zaštite, osjećaju, da se potiskuju i da dobivaju pravo, koji drže, da je dobro u ovim časovima malo okrenuti opakliju i prikriti one namjere, što se ne mogu, ne smiju sad javno isticati. Odatle nepovjerenje, nesigurnost, pa i prosuđivanje današnjih političkih prilika, a recimo iskreno, i nenastojanja, da se suzbiju elementi, koji u pozdravima 3. oktobra 1929. god.⁶⁷ gledaju „neprijateljsko” držanje prema svome shvatanju naroda i države«. »Ako se smije i danas govoriti s javne govornice o silnim tegobama hrvatskog naroda, koji ima da izdrži danas teže borbe nego ikad u svojoj istoriji, pa isticati, da su tisućugodišnje borbe svršile konačnim porazom protivnika, da će hrvatski narod i to moći podnijeti i proturati i osloboditi se — onda je za svakoga misaonog Hrvata i Srbina u ovim krajevima jasno, da je danas jugoslavenstvo za taj svijet maska. Pod nju treba konačne želje postaviti. Ili ako se danas vode istrage protiv ljudi, koji su na željeznicima nastojali otkloniti stare koruptivne i antinacionalne elemente ne čekajući rezultate istrage kod eventualnih krivaca — onda je razumljivo, da se čisti i nesebični nacionalni ljudi ni najmanje ne mogu oduševiti u suradnji s takvim elementima. Treba mnogo snage, da se neko može odlučiti na javni istup«. »Osim svega toga osjeća se jaki napad sa strane katoličke propagande. Onaj duh koji je vodio katoličke, danas smo skroz hrvatski orijentirane episkope kod njihovih zaključaka u velikoj zagrebačkoj konferenciji, sve se jače opaža u njihovu radu.«⁶⁸

Osim unutrašnjih teškoća, i vanjskopolički položaj režima bivao je nepovoljniji upravo zbog njegova apsolutističkog karaktera. Neugodnosti za režim dolazile su ne samo zbog kritika koje su izricane u svjetskom javnom mnijenju, već i zbog pritiska zvaničnih faktora onih zemalja koje su utjecale na položaj Jugoslavije, a prije svega Francuske, koja je i iz svojih razloga bila zainteresirana za unutrašnju stabilizaciju Jugoslavije.⁶⁹ Sve je to primoravalo kralja da pomišlja na mogućnost kompromisa, koji bi imao osnovni smisao u tome da se kamuflira režim otvorenog apsolutizma. Zato se, od samog početka kad se pomišljalo na ublažavanje otvorenog apsolutizma, granica postavljala tako da su se isključivale one mjere koje bi mogle ugroziti dominantnu poziciju monarhije, odnosno kralja Aleksandra. Karakteristična su u tom smislu dva detalja, naročito s obzirom na stvarni karakter kasnijih promjena, u vrijeme uvođenja oktobranog ustava. U razgovoru s urednikom *Hrvatske straže*, M. Matulićem, u sredini siječnja 1930, šef publicističkog odsjeka Centralnog presbiroa Radovanović izrazio je mišljenje »da će se produžiti sa današnjim kursom, a zatim kroz 4—5 godina da će početi poste-

⁶⁷ Tada je izvršena podjela na 9 banovina i Kraljevina SHS dobila je naziv Kraljevina Jugoslavija.

⁶⁸ Nacionalna sveučilišna biblioteka, Zagreb, Zbirka rijetkosti, ostavština Đ. Šurmina, R 5896, dok. 37. Postoje dva primjerka ovog pisma. Na jednom primjerku naknadno je dodano: »Dr Milanu Srškiću 1930.« Na drugom primjerku: »Nijednoga nije uzeo, jer je kod bana Perovića Karla Kovačević kao intimus kralja progurao svoje pristaše.«

⁶⁹ Stojkov, n. dj., 255.

peno likvidirati apsolutizam dok se opet dođe do nekog parlamentarizma, ali *nikad* onako kako je bilo prije 6. I 1929; da je narod maloljetan, da će u novom parlamentarizmu kralj zadržavati svu egzekutivu, tako da će vlada biti samo njemu odgovorna, a ne parlamentu, koji da će imati savjetodavnu vlast, da ne može biti drugčije i da je ovo novo stanje logična posljedica istoriskog razvitka, jer da je ovu državu stvorila srpska vojska, da su partije za vrijeme parlamentarizma bile kompromitirale stvaralačko djelo vojske, pa da je kralj, koji je bio vojskovođa i sada vrhovni komandant otjerao partije i predao čuvanje i konsolidiranje države vojsci, kao onom faktoru, koji ju je i stvorio, a to je *srpska vojska*.⁷⁰ Kasnije, u kolovozu 1930. Lj. Mihajlović, koji je bio u dobrim odnosima s ministrom vanjskih poslova Marinkovićem, pričao je Meštroviću da je Marinković »za to da se mijenja, tako da i na strani misle. Time se on koristi.⁷¹ Ne bi se uveo ustav nego neka skupština. Izbori za donji dom. Glasanje javno po srezovima. Vlada odgovorna samo kralju. Gornji dom svakako bi pola birao kralj, a pola donji dom ili banska vijeća. Neće se dozvoliti da stare stranke postavljaju kandidate. Stare političare kao Ljubu Davidovića poslat će u senat. Parlament će glasovati zakone, ali ne će obarat vlade. Ne će biti pitanje povjerenja.«⁷²

Glasovi o predstojećoj modifikaciji apsolutističkog režima pronosili su se u drugoj polovini 1930, a naročito se o tome raspravljalo u ljeto 1931. U režimskim krugovima ispoljavala su se oprečna gledišta: za stanovite promjene i protiv bilo kakvih promjena. Prevladalo je gledište da se provedu neke ograničene promjene, koje bi trebalo da pokažu, kako se režim uspio stabilizirati, pa je zato moguće da se otvoreni apsolutizam postepeno napusti. Usporedo s pripremama za uvođenje nagovještavanih mjera poduzimale su se pripreme i za osnivanje općejugoslavenske režimske stranke, koja bi služila kao oslonac restauriranog »parlamentarizma«. ⁷³ Konačni rezultat ovih nago- vještaja bio je kraljev oktroyirani ustav od 3. IX 1931, koji je formalno sancionirao dotadašnji otvoreni apsolutizam. Urađeno je uglavnom ono što su naviještali prije spomenuti Radovanović i Mihajlović.

Jedan od razloga zbog kojih je kralj Aleksandar želio izvesti ublažavanje otvorenog apsolutizma bio je uvjetovan težnjom da se odgovornost za teškoće u kojima se režim našao podijeli s »predstavnicima naroda.«⁷⁴ Njegov akt od 6. siječnja bio je uperen protiv političkih stranaka, koje je na taj način pretvorio u svoje protivnike. Međutim, u pripremama za provođenje zasnovanih promjena kralj nije mogao mimoći stare političke stranke, njihova vodstva. Ali je on unaprijed isključivao ozbiljnije koncesije starim strankama i bio spreman samo da im dodijeli neku političku ulogu, da prizna samo ličnosti,

⁷⁰ Zbirka Trumbić, bilješka od 16. I 1930, o razgovoru Trumbića s M. Matulićem, neregistrirano.

⁷¹ Marinković je iz vanjskopolitičkih razloga i zbog položaja režima insistirao na ublaživanju apsolutizma.

⁷² Zbirka Trumbić, bilješka od 29. VIII 1930, o razgovoru s Meštrovićem, neregistrirano.

⁷³ Stojkov, n. dj., 256—7.

⁷⁴ »Uspelo ili ne uspelo Moje delo, Ja lično odgovaram«, izjavio je kralj uredniku pariskog *Matina* o svom koraku od 6. siječnja 1929. (Politika, br. 7440, 17. I 1929.)

pojedince iz tih stranaka, a nikako ne stranke kao takve; ovo je bio voljan prazniti samo utoliko ukoliko su bile spremne da se potčine režimu. Računajući s tim da političke stranke ne će moći pridobiti s tako ograničenim koncesijama, kralj je, prema nekim podacima, već unaprijed predviđao dva postupka za izvođenje promjena: u suradnji s vodstvima stranaka i bez njih. Ako bi se s njima postigao sporazum, novi ustav i izborni zakon donijelo bi privremeno narodno predstavništvo ili neki sličan forum, a u protivnom učinit će to jednostrano kralj — kao što se to i dogodilo.⁷⁵ O tome s kim je kralj sve pregovarao i na kojoj osnovi, postoje samo fragmentarni podaci. Čini se da je kralj težište svojih kontakata prenio na Radikalnu stranku i Slovensku ljudsku stranku, jer je pridobijanju ovih dviju stranaka pridavao najveće značenje. Ta bi mu kombinacija dobro poslužila u politici zaokružavanja hrvatske opozicije, za koju nije bilo nikakvih izgleda da bi mogla pristati na kraljeve minimalne koncesije. Kralj je vjerovao da će ove dvije stranke pokazati najviše sklonosti za sporazum koji bi ih doveo na vlast, bez konkurenata. Međutim, Korošcu tada, očigledno, nije bilo lako osigurati podršku u stranci za takvu politiku, a s druge strane je njegov stav ovisio o držanju radikala. Radikalima je bilo odviše malo ono što im je kralj nudio i oni nisu se željeli zadovoljiti s položajem »kraljevih slugu«, smatrajući da prema svojoj važnosti moraju dobiti i odlučniju riječ u vlasti. Kralj Aleksandar nije bio spreman na koncesije koje bi umanjivale njegovu ličnu vlast, pa makar ti zahtjevi dolazili i s one strane koja je pokazivala više sklonosti za sporazum s kraljem nego je to bio slučaj s drugim političkim grupacijama.⁷⁶

Prema nekim podacima, u ovo vrijeme je, navodno, ponuđena suradnja i Hrvatskoj seljačkoj stranci. Jedan je talijanski list donio vijest: vlada je ponudila da HSS prizna režim i uđe u vladinu stranku, poslije čega bi, kao koncesija opoziciji u Hrvatskoj, bila provedena administrativna outonomija.⁷⁷ Još prije toga, u veljači 1931, Lj. Maštrović je bio u kontaktu s kraljem i vladom. Sam Maštrović tvrdi da su ti kontakti održavani sa znanjem i odobrenjem Mačeka. Kad se ima na umu da u to vrijeme kao i kasnije Maštrović u okviru HSS vodi svoju posebnu politiku, teško je sve njegove tvrdnje primiti s pouzdanjem. Čini se da su već tada ovi kontakti s Maštrovićem bili održavani u okviru pokušaja da se HSS razbije. Prema Maštroviću, kralj je imao u planu da se sastane ustavotvorni odbor od stotinu ličnosti iz politike, nauke i privrede, koji bi, pod predsjedanjem kralja, izradili nov ustav. Za takav način donošenja novog ustava »nije se našlo volje u Zagrebu«.⁷⁸

7. Odnosi SDK-e i opozicije u Srbiji poslije 6. siječnja 1929.

Šestojanuarski režim doveo je u opoziciju ne samo SDK-u, koja je i dotada bila u opoziciji, nego su se u opoziciji našle i političke stranke u Srbiji. Već je i to bio razlog da se donekle ublaži antagonizam koji je vladao

⁷⁵ Stojkov, n. dj., 258.

⁷⁶ Isto, 259.

⁷⁷ Il litorio dalmatico, 15. VIII 1931, Bilten CPB, IV, august 1931, str. 148—9.

⁷⁸ Lj. Maštrović, n. dj., Dom, br. 38. 18. IX 1935.

među ovim političkim grupacijama u prethodnom razdoblju, dok su se srbijske stranke nalazile na vlasti. Nova situacija pridonijela je ublažavanju suprotnosti, što je išlo u prilog međusobnoj suradnji, ali je suština tih suprotnosti ostala i dalje nepromijenjena, što je opet bio razlog da među ovim političkim grupacijama nije moglo doći do neke ozbiljnije suradnje. Sva njihova uzajamna aktivnost svela se zapravo samo na sondiranje terena, razmjenu mišljenja, iznošenje pogleda, ispitivanje raspoloženja i pokušaje da se dođe i do određenih veza i suradnje, koji su, međutim, brže ili sporije propadali. Zato u svjetlu ove opće konstatacije i treba uglavnom gledati na one podatke kojima će ovdje biti izneseni.

Aktivnost triju stranaka u Srbiji (radikali, demokrati, zemljoradnici) u prvo vrijeme nakon uvođenja kraljeva apsolutizma svela se uglavnom samo na povremene kontakte i razmjenu mišljenja pojedinaca iz stranačkih vodstava, da bi se s vremenom prelazilo i na organiziranje kontakte vodstava i pokušaje oko usklađivanja zajedničke akcije prema režimu i drugim političkim grupacijama. U kontaktima s opozicijom u Srbiji bilo je vodstvo JMO i SLS, kad je Korošec napustio vladu generala Živkovića. Vodstva ovih pet stranaka pokušavala su, pojedinačno ili u zajednici, doći u dodir s vodstvom SDK-e.

Prvi kontakti između opozicije u Srbiji i SDK-e u proljeće 1929. pokazali su da ove političke grupacije polaze s bitno različitih pozicija u ocjeni suštine i ciljeva šestojanuarskog režima, pa su prema tome predlagale i različite metode za borbu protiv režima. Političke stranke u Srbiji smatrale su da je osnovni problem u tome da se osigura povratak na parlamentarni život i da se političkim strankama povrati uloga koja im je 6. siječnja oduzeta. Zato se s ove strane predlagalo da se opozicione stranke slože na jedinstvenoj platformi borbe za povratak na metode stranačke demokracije. Vodstvo HSS polazilo je u ocjeni šestojanuarskog režima od toga da je ukidanje građanske demokracije samo posljedica težnje režima da se učvrsti unitarističko-centralističko uređenje i da je zbog toga osnovno pitanje državno uređenje, a ne građanska demokracija. S druge strane, građanske stranke u Srbiji i dalje su se negativno odnosile prema programu državnog uređenja koji je SDK zastupala, mada su postepeno unosile i nove elemente u svoje stanove o državnom uređenju. Polazeći od ta dva glavna sporna pitanja, vodstvo HSS je kao uvjet za suradnju sa strankama u Srbiji tražilo njihovo prethodno izjašnjenje o državnom preuređenju i tek na toj prepostavci bilo spremno na suradnju protiv režima.⁷⁹

Kako je opozicija u Srbiji svoje držanje pretežno dovodila u vezu s držanjem režima i dvora, tako je i njen interes za vezu sa SDK-om bio veći ukoliko su se nagovještavale promjene koje bi bile od interesa i za opoziciju. Za takve prilike željelo se imati i rješenje koje bi se moglo ponuditi kralju ili dati odgovor, ako bi od njega došla kakva inicijativa. Tako je bilo i u jesen 1930, kada se govorilo da predstoje neke političke reforme. U Zagreb

⁷⁹ Usp. Boban, *Držanje*, 7—9.

je tada doputovao B. Marković⁸⁰ s informacijama da je opozicija u Srbiji »složna i da želi da bi se sporazumili sa Hrvat(ima). Zato da imaju zaj(edničku) bazu kad dođe vrijeme. Pošto ovaj režim ne može uvijek trajati, predviđa se, kad dođe do mijenjanja: a) prelazni stadij i b) definitivni. Za oba slučaja treba sporazuma.⁸¹ Može se dogoditi, kaže, da kralj počne pozivati prvake, bilo da ih sondira bilo da doista misli mijenjati, pa da za taj slučaj sva opozicija jednako govori, jer će to onda imati veću vrijednost.« Po mišljenju Markovića, koji je izražavao gledište opozicije u Srbiji, u prelaznom stadiju formirala bi se provizorna vlada od nepolitičkih ličnosti (profesori univerziteta, visoki administrativni činovnici). U drugoj fazi prešlo bi se na parlamentarni režim »sa demokracijom ali ispravnom, bez svih razuzdanosti koje su bile.« Tada bi bio donesen novi ustav, koji bi Narodna skupština prihvatila bez diskusije, jer se inače nikada ne bi sporazum postigao. Novi ustav u prvom redu bi trebalo da donese rješenje za hrvatsko pitanje.⁸² Uglavnom iste informacije Marković je iznio i Mačeku, spomenuvši uz to, u diskusiji o teritorijalnim pitanjima, da bi Bosna-Hercegovina bila zasebna jedinica.⁸³

Kontakti srbijanske opozicije s opozicijom u Zagrebu postali su češći u vrijeme kada se iz dvora vršilo sondiranje terena i činile kombinacije za do-

⁸⁰ Još prije B. Markovića bio je u Zagrebu M. Kostić, advokat iz Zemuna, član vodstva Samostalne demokratske stranke, koji je donio informacije o odnosima među strankama srbijanske opozicije. Prema tim informacijama, smrt Marka Trifkovića bila je povod da se opozicija pokrene. »*Mrtav Marko okupio opoziciju*, tako da su se svi bez sastanka dogovorili složiti se svi opoz[icioni] Srbijanci i tražiti sporazum sa Hrvatima i to: Davidovičevi demokrati, zemljoradnici sa Pižonom i jedno krilo radikala sa M. Trifunovićem našto da pristaje i Aca Stanojević. Ima se tražiti građanske i političke slobode a Hrvatima priznati sve što oni traže, samo da se sačuva država. Kao garancija da se opet ne vrati ovo, kakav državni udar, da bi ministar unutrašnjih poslova i ministar vojni imali biti imenovani od parlamenta a ovaj drugi da bi imao biti uvijek civilno lice. Da su svi danas republikanci. Da će čekati povratak Dr. Mačeka (tada u Karlovim Varima) pa da će se s njim razgovarati.« (Zbirka Trumbić, bilješka od 19. X 1930, o razgovoru s Kostićem, neregistrirano; vid. i nap. 47, Kostićeva izjava Trumbiću.)

⁸¹ »Iz svega dalo bi se posumnjati da se srbijanska opozicija boji da se Hrv[at]i ne bi direktno sporazumjeti sa režimom (kraljem)«, primjećuje na ovo Trumbić.

⁸² Marković je Trumbiću izjavio da »u Srbiji 80 posto drže da su Hrvati separatisti. To je teška stvar. Inače kad ne bi bilo toga, kad bi bili uvjereni da Hrvati neće da se cijepaju, lako bi bilo pitanje autonomije i hrvatskog sabora. Ali kada bi Hrvati jednom proglasili u saboru Nez[avisnu] Hrvatsku državu? I Aca pristaje, jer da su Hrvati drugačiji nego Srbi, da je on i Nikoli (Pašiću) govorio itd. Vidi se da hoće da čuje moje mnijenje. Zadovoljan sa mojim odgovorom«, zabilježio je Trumbić. (Zbirka Trumbić, bilješka bez datuma — navedena je samo 1930. godine, — neregistrirano.)

⁸³ »Što je novo prema srbij[anskom] ranijem shvatanju, po kojem je provedena i podjela 3. X 1929 na 9 banovina«, primjećuje Trumbić. »Bit će da je posrbijavanje toliko napredovalo kod Muslimana da njihovom pomoći mogu imati aps[olutnu] većinu i s pomoću cent[ralne] vlasti u B[eogradu] da mogu računati sa sigurnošću na srpsku prevlast u B[osni] — H[ercegovini].« (Isto, bilješka od 24. XII 1930, o razgovoru Trumbića s Mačekom, neregistrirano.)

Marković je ovom prilikom razgovarao i s Meštrovićem. Izrazio je bojazan da bi Hrvati, kad bi dobili Sabor u Zagrebu, mogli jednom proglasiti nezavisnost. (Meštrović je na ovo, u razgovoru s Trumbićem, primijetio: »To je samo izgovor,

nošenje novog ustava.⁸⁴ U toj situaciji srbijanske opozicione stranke radile su na tome da izrade zajedničko gledište o jednom prelaznom režimu, čije bi se izvođenje povjerilo opoziciji. Radikali su pri tom pokazivali više sklonosti za sporazum s dvorom negoli demokraciji i zemljoradnici. U toku kolovoza 1931. tri opozicione stranke iz Beograda predložile su, navodno, Mačeku sporazum o sastavu zajedničke vlade za slučaj da vlada bude povjerena opoziciji. Maček je, navodno, ovu ponudu odbio i ostao kod toga da prati razvoj događaja i prema tome određuje svoje držanje. U tom razdoblju do donošenja Ustava uslijedilo je više pojedinačnih kontakata između opozicije u Beogradu i Zagrebu, bilo da se radilo o akcijama pojedinaca ili o organiziranim akcijama u ime stranačkih vodstava. Sada je, kao i prije i kasnije, inicijativa dolazila od srbijanske opozicije.⁸⁵

Maček je u prvo vrijeme smatrao da SDK treba da učestvuje u parlamentarnim izborima u studenom 1931, iako se inače vodstvo HSS opredijelilo za politiku pasiviteta.⁸⁶ Međutim, odredbe izbornog zakona bile su takve da bi SDK, ako bi željela samostalno istupiti, teško mogla udovoljiti formalnim zahtjevima. Zato je Maček smatrao da bi se na izborima moglo učestvovati u zajednici sa srbijanskim strankama, te JMO i SLS. No, te su se stranke izjasnile za apstinenciju i radile na tome da za takvu politiku pridobiju i SDK-u, u stva-

kojim se služe svi Srbijanci, pa i ova 'opozicija', da time mogu odbiti 'sabor').« Marković je, iznoseći svoje mišljenje o teritorijalnoj podjeli, govorio o ovih 7 jedinica: 1. Južna Srbija — od Zapadne Morave na jug; 2. Sjeverna Srbija — na sjever od Morave, sa Vojvodinom, Srijem, Baranja, Bačka, Banat; 3. Crna Gora; 4. Bosna-Hercegovina; 5. Hrvatska-Slavonija, bez Srijema; 6. Primorska banovina, u koju bi mogla ući cijela Dalmacija sa Bokom; 7. Slovenija. Tako bi, prema Markoviću, tri banovine bile srpske, dvije hrvatske, jedna slovenska i jedna jugoslavenska. Smatrao je da se ne mogu spajati banovine pod 5 i 6. Dozvoljavao je mogućnost, iznoseći to kao svoj lični stav, da se kotarevi Vukovar, Vinkovci, Županija, pripoje hrvatskoj jedinici. Za Bunjevce i Šokce primijetio je, da su se tek od ujedinjenja počeli smatrati Hrvatima. Na Meštrovićevu primjedbu da u ostalom Srijemu 'ima Hrvata nešto manje od Srba«, te da Mađari i Nijemci u većini drže s Hrvatima, Marković je odgovorio »da se na nje ne gleda, nego da je većina Srba prema Hrvatima i da to odlučuje, da je Vojvodina srpska i da je njihova *žitnica*. Najposlije je nešto popustio pro bono pacis glede Baranje i Subotice. Iz svega se vidi da u Beogradu svi i opozicija ne daju Vojvodine, sa Srijemom.« Dalmaciji bi se mogli dodati Trebinje i Mostar, dodao je dalje Marković, ako bi to zahtijevala. U slučaju da bi Dalmacija išla s Hrvatskom »onda bi se imalo od Trogira do Boke dati Srbiji! Na primjetbu glede Turske Hrvatske — danas Vrbaske Banovine — Marković je odgovorio: Nikad! ne samo zato jer su tu Srbi najkompaktniji i u većini nego i zato što bi ostala B[osna]-H[ercegovina] u većini hrvatska!« O kompetencijama je Marković govorio »sasvim neodređeno«. Primijetio je da će Hrvati progoniti Srbe, koji bi ostali u Hrvatskoj. (Trumbićev komentar. »I ovo je jedan izgovor, koji pokazuje što doista misle.«) Meštrović je, prenoseći Trumbiću razgovor s Markovićem, izrazio mišljenje »da je izaslan od 'opozicije' da sondira raspoloženje, a misli da će se znat o ovim razgovorima i na višem mjestu«. (Isto, bilješka od 27. XII 1930, o razgovoru s Meštrovićem, neregistrirano.)

⁸⁴ Lj. Maštrović spominje da »od siječnja g. 1931. srbijanski političari počеше sve življe tražiti veze sa drom Mačkom, premda takovih pokušaja bijaše i prije, ali rjeđe.« Maštrovićeva primjedba ne odnosi se samo na opozicione političare, već i ličnosti od strane režima. (Lj. Maštrović, n. dj., Dom, br. 38, 18. IX 1935.)

⁸⁵ Stojkov, n. dj., 264—7.

⁸⁶ Boban, Držanje, 10; Stojkov, n. dj., 275.

ri samo HSS, jer su se i samostalci izjašnjavali za apstinenciju.⁸⁷ Kako SDK nije mogla samostalno istupiti na izborima, to su se najzad sve stranke izjasnile za apstinenciju, ali nisu mogle postići zajednički stav u obrazloženju ove odluke. Nesporazumi su se najprije pojavili među strankama srbijanske opozicije, JMO i SLS, prvenstveno oko oštine u kritici režima, a zatim između ovih stranaka i HSS oko toga, na koji način da se u zajedničkoj izjavi postave državopravna pitanja. Tako se nije ni postigla suglasnost o zajedničkoj izjavi, već je prvih pet stranaka usvojilo posebnu izjavu, a posebnu SDK, pri čemu su se i ovdje ispoljile razlike u tome, na koji način i u kojoj mjeri treba u izjavi pokrenuti državopravna pitanja.⁸⁸

Zusammenfassung

Dieser Beitrag bildet den ersten Teil einer Monographie, in welcher die Beziehungen zwischen dem kroatischen Bauernführer Vl. Maček und dem Hof bzw. dem König Alexander im Zeitraum 1929—35 dargestellt werden. Im zweiten Teil (der wahrscheinlich in Zbornik Historijskog instituta Slavonije vol. 5. erscheinen wird) werden diese Beziehungen seit der oktroyierten Verfassung bis zum Marseiller-Atentat umfasst. Im dritten Teil (ib. vol. 4, S. 167—200) ist der Zeitraum seit dem erwähnten Atentat bis zu den Parlamentswahlen vom 5. Mia 1935. bearbeitet.

Durch das Atentat im Parlamente (20. Juni 1928) entstand eine Atmosphäre, die zur Radikalisierung der Politik der Bäuerlich-demokratischen Koalition beitragen konnte. Die Koalition jedoch ging diesen Weg nicht. In ihren Kreisen hatte jene Orientation überwogen, die einer ruhigen Kompromiss-Lösung zuneigte. Ein wichtiges Merkmal dieser Politik bildete zu dieser Zeit ihr Verhältnis zum Hof bzw. zum König Alexander. Die Koalition war überzeugt, dass eine Verständigung über die kroatische Frage nicht durch eine Zusammenarbeit mit den politischen Parteien in Serbien und dem Parlament erreicht werden könne und setzte alle Hoffnung auf den König, indem sie wünschte, dass er sich unmittelbar in der Lösung der Krisis engagiere. Diese Krisis wurde von der Koalition nicht nur als eine parlamentarische, sondern als eine Staatskrisis aufgefasst und sie sollte daher nicht vom Parlament, sondern durch unmittelbare Intervention des Monarchen gelöst werden.

König Alexander war der Meinung, dass ihm die Verhältnisse eine kompromisslose Politik gegenüber der Koalition ermöglichen. Diese Meinung basierte er auf folgenden Tatsachen: 1. Die Koalition war einer radikalen Politik abgeneigt

⁸⁷ Maštrović spominje da Maček nije mogao pridobiti srbijansku opoziciju za učešće na izborima i tvrdi da je Maček »načas bio pomislio da kandidature HSS veže uz zemaljsku listu predsjednika vlade Petra Živkovića, ali je od te misli morao odustati radi propisa izbornog zakona, po kojem je nosilac zemaljske liste davao ili uskraćivao po svojoj volji pristanak da jednu kandidaturu primi ili ne primi, a pogotovo radi one zakonske odredbe, da gubi mandat svaki onaj nar[odni] zastupnik, koji ne bi stupio ili bi istupio iz zajedničkog kluba onih zastupnika, koji sa svojim nosiocem liste budu organizirali svoj klub.« (Lj. Maštrović, n. dj., Dom, br. 40, 2. X 1935.)

⁸⁸ Stojkov, n. dj., 267—276. U vrijeme pokušaja da se izradi zajednička izjava opozicije o apstinenciji, Mačeka je posjetio i Korošec.

und er meinte daher, dass ihn von dieser Seite keine ernstere Gefahr bedrohe. 2. Er hatte für diese Politik eine Stütze in den Militärkreisen und politischen Parteien in Serbien, sowie in der Slowenischen Volkspartei und der Jugoslawischen moslemischen Organisation gewonnen. 3. Es gelang ihm auch die Unterstützung der Regierungen der befreundeten Länder, vor allem Frankreichs, für seine Politik zu gewinnen.

Das königliche Manifest vom 6. Januar 1929. weist klar auf die vom König eingesetzte neue Richtung hin — nämlich auf eine ausserparlamentarische Lösung und auf den nationalen und staatlichen Unitarismus. Dennoch irrte sich Maček im ersten Moment. Er begleitete diesen Schritt des Königs mit Sympathie, da er glaubte, dass damit die Prozedur für die Lösung der kroatischen Frage im Sinne seines Vorschlags, den er in der Audienz vom 4.—5. Jänner machte, begonnen habe. Jedoch, das Streben des Königs hatte eine energische Politik zum Ziele, die sich im krassen Gegensatz zu den Forderungen der Koalition befand.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB